

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

नाटककार बालकृष्ण समको जन्म वि.सं. १९५९ मा काठमाडौंको ज्ञानेश्वरमा भएको हो । उनका पिता समरशमशेर जङ्गबहादुर राणा हुन् भने माता कीर्तिराज्यलक्ष्मी देवी हुन् । समको बाल्यावस्था सुखसुविधामा व्यतीत भएको हो । डम्बरशमशेरको नातिका रूपमा जन्मेका बालकृष्णले बाल्यकालमा कुनै प्रकारको अभाव तथा समस्या भोग्नु परेन ।

बालकृष्ण सम आधुनिक नेपाली नाट्य क्षेत्रका प्रमुख व्यक्तित्व हुन् । उनका नाटकमा नयाँ नयाँ प्रयोग, दार्शनिकता र काव्यात्मक अभिव्यक्तिगत विशेषता पाउन सकिन्छ । उनका नाटकको विषयवस्तुलाई सामाजिक, पौराणिक र ऐतिहासिक गरी तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । समका नाटकहरू प्रायः मञ्चित भएका छन् । लेखनका दृष्टिले उनको नाट्ययात्रा **मिलिनद** (१९७७) बाट थालनी भए तापनि प्रकाशनका दृष्टिले **मुटुको व्यथा** (१९८६) बाट नाट्ययात्रा आरम्भ भएको हो । समको नाट्ययात्रालाई तीन चरणमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ । उनको नाट्ययात्राको वि.सं. १९८६ देखि १९९४ सम्मको अवधिलाई प्रथम चरण, १९९५ देखि २००४ सम्मको अवधिलाई द्वितीय चरण र २००५ देखि २०३३ सम्मको अवधिलाई तेस्रो चरण मान्न सकिन्छ ।

नारी साम्राज्यको निर्माण गरी लेखिएको यस नाटकका सबैजसो पात्रहरू नारी छन् भने यस नाटकमा पुरुषलाई फोहोरी र प्रतिकूल पात्रका रूपमा देखाइएको छ । समको नाट्ययात्राको उत्कर्षकालमा रचना गरिएको यो नाटक समको सबैभन्दा दार्शनिक पक्ष भएको नाटक हो । यस नाटकलाई नारीवादी दृष्टिले अध्ययन गरिएको छ ।

नारीवाद फ्रेन्च शब्द 'फेम' को नेपाली रूपान्तरण हो । अहिले पछिल्लो समयमा आएर साहित्य लेखनमा स्थापित हुन पुगेको एउटा नयाँ साहित्यिक मान्यताका रूपमा नारीवाद रहेको छ । नारीवाद नारीसम्बन्धी त्यस्तो सिद्धान्त हो, जसले नारीलाई मुक्ति दिन, उठाउन, आत्मनिर्भर बन्न बल दिन्छ । नारीकै केन्द्रीयतामा नारीकै कोणबाट गरिने चिन्तन नारीवाद हो । नारीवादी चिन्तनका विविध मान्यता, अनुभव, समुदाय, राजनीतिको अर्थमा चिन्तनको रूपमा अघि बढाएको पाइन्छ । नारीसँग सम्बद्ध रहेको

हरेक सामाजिक सन्दर्भसँग नारीवादको साइनो गाँसिएको छ । हाल आएर समाजको हरेक सामाजिक सन्दर्भलाई पर्गेल्ने विभिन्न दृष्टिकोण पनि महत्त्वका साथ स्थापित भइसकेको छ । विश्व साहित्यमा सामाजिक सन्दर्भमा देखापरेको नारीवादी सिद्धान्त उत्तर आधुनिक साहित्यिक सिद्धान्तमध्ये एक सिद्धान्त हो ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा पाश्चात्य नाटककार स्ट्रिन्डवर्गको अभिव्यञ्जनावादी नाट्यशैलीको प्रभाव पाइन्छ । यसमा अत्यधिक मात्रामा स्वैरकल्पनाको प्रयोग गरिएको छ । यस नाटकमा समले प्रमिलापुरीमा बस्ने स्वास्नीमान्छेका समस्या प्रस्तुत गरेका छन् । प्रमिलापुरी वास्तविक लोक नभएर नाटककारद्वारा परिकल्पित एक स्वप्नलोक हो । यहाँका स्वास्नीमान्छे पुरुषद्वारा शासित नभएर स्वयं शासक छन् । यिनीद्वारा शासित प्रमिलापुरीमा शासनका सबै निकायमा यिनीहरूकै नियन्त्रण हुन्छ । पुरुषहरू यिनका अधीनमा कार्यरत छन् । यसकारण पुरुष असन्तोष महसुस गर्दछन् र युद्ध चाहन्छन् । युद्ध चाहने यी पुरुषलाई साधु तुल्याएर शान्तिप्रिय पार्नु नै प्रमिलापुरीका स्वास्नीमान्छेको मूल समस्या हो । स्वैरकल्पनामा आधारित भएर समले यस नाटकमा संसारलाई प्रेम र शान्तियुक्त स्वर्ग तुल्याउन नारीसत्तात्मक समाजको सिर्जना गरेका छन् ।

१.२ शोधसमस्या

बालकृष्ण समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी पात्र र नारी समस्यालाई प्रधानता दिई उनीहरूले भोग्नुपरेको लैङ्गिक असमानता, शोषण र उत्पीडनको चित्रण यस शोधमा गरिएको छ । उनले यस नाटकमा सामान्य ग्रामीण नारीदेखि लिएर सम्पन्न, शिक्षित र आत्मनिर्भर नारीसम्मका अवस्था, घर, परिवार, कार्यालय र समाजमा तिनीहरूको स्थान, नारी भएकै कारणले पितृसत्ताले उनीहरूमाथि गरेको अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनका अतिरिक्त नारीले राखेका अग्रगामी चिन्तन र भोग्नुपरेका उत्पीडन र विभेदप्रति विद्रोहको भावना र उन्मुक्तिको प्रयासलाई समेत प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले समको **स्वास्नीमान्छे** नाटक नारीवादी मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्न योग्य छ । प्रस्तुत शोधपत्रमा बालकृष्ण समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारीवाद भन्ने मूल जिज्ञासाको समाधानका लागि निम्नलिखित बुँदालाई समस्याका रूपमा उल्लेख गरिएको छ :

(क) **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानतालाई के कसरी देखाइएको छ ?

(ख) **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी भिन्नतालाई के कसरी देखाइएको छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत समस्याको समाधान पहिल्याउनु नै यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत समस्याहरूको समाधान गर्न निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएका छन् :

(क) **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानताको निरूपण गर्नु ।

(ख) **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी भिन्नताको निरूपण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

बालकृष्ण समको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका साथै उनका सबैजसो नाटकहरूमा शोधकार्य भएका छन् तर **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा भने थोरै मात्र शोधकार्य भएको देखिन्छ । उनको नाट्यकारिताको परिचय दिलाउने तथा तिनको मूल्य निरूपण गर्ने उद्देश्यले विभिन्न पुस्तकाकार कृति र पत्रपत्रिकाहरूमा समालोचनात्मक टिप्पणी गरेको पाइन्छ । समद्वारा लिखित **स्वास्नीमान्छे** नाटकले नेपाली नाट्य विधामा एउटा फरक धार र विशेषता बोकेको छ । यस नाटकका बारेमा विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित समीक्षात्मक लेखमा समका अन्य नाटकहरूले चर्चा गर्ने क्रममा यस नाटकका बारेमा पनि विभिन्न लेखक तथा समालोचकहरूले चर्चा गरेका छन् । यस नाटकका बारेमा हालसम्म भएका पूर्वअध्ययनको उल्लेख निम्नानुसार गरिन्छ :

बालकृष्ण समले **स्वास्नीमान्छे** (२०३३) नाटकको प्रस्तावनामा “जहाँ स्वतन्त्रता हुन्छ त्यहाँ मात्र शान्ति हुन्छ” भन्दै नारी स्वतन्त्रताको चाहना राखेका छन् । अतः समले समाजमा पुरुषसरह नारीले पनि आफ्ना हकअधिकार स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गर्न पाउनुपर्छ तब मात्र समाजमा नारीको अस्तित्व रहन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

रत्नध्वज जोशीले **नेपाली नाटकको इतिहास** (२०३७) शीर्षकको कृतिमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकको चर्चा गरेका छन् । पुरुषको बहुलताका कारण प्रमुख नारी पात्रको संहार भएको छ र नाटक दुःखान्तमा गएर टुङ्गिएको छ । उनले यस नाटकमा पितृसत्ताका रूपमा समाजमा रहेका विभिन्न सामाजिक नीतिनियमकै कारण नारी पछाडि परेका हुन् । त्यसैले समाजमा नारी र पुरुषका बिचमा रहँदै आएका विभिन्न खालका असमान व्यवहारको अन्त्य गरेमा मात्र समानता र समतामा आधारित समाजको निर्माण हुन्छ भन्ने विचार उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत विश्लेषण सिधै नारीवादसित सम्बन्धित नभए

पनि उपर्युक्त नामोल्लिखित समको **स्वास्नीमान्छे**मा क्रान्ति र विद्रोह गर्ने उदारवादी नारीवादबाट प्रभावित नारी पात्रको उल्लेख गरिएको छ ।

अमरकुमार प्रधान (२०३८) ले **मधुपर्क** मा प्रकाशित लेख **समका नाटक संक्षिप्त पर्यावरणमा स्वास्नीमान्छे** नाटकको अध्ययन गरेका छन् । उक्त अध्ययनमा नारीपात्रले देखाएको शक्ति र सङ्घर्षको पक्षमा जोड दिइएको छ । **स्वास्नीमान्छे** नाटक स्वैरकल्पनात्मक नाटक हो पनि भनिएको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **बालकृष्ण समसँग एकछिन** (२०३८) शीर्षकको **मधुपर्क** मा प्रकाशित लेखमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकको अध्ययन गरेका छन् । उक्त अध्ययनमा **स्वास्नीमान्छे** नाटक स्वैरकल्पनात्मक नाटक हो पनि भनिएको छ । यसै गरी उनको (२०५१) **गरिमा** मा प्रकाशित **समका नाट्य प्रवृत्ति** शीर्षकको लेखमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा स्वैरकल्पनाले बढीभन्दा बढी स्थान पाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

बुद्धिराम अधिकारीले बालकृष्ण “समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकको कृतिपरक अध्ययन (२०५९)” शीर्षकमा शोधकार्य गरेका छन् । यस अध्ययनमा उनले **स्वास्नीमान्छे** नाटकको समग्र कृतिको व्याख्या र विश्लेषण गरेका छन् । यसमा प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्य भएकाले नारी वर्गको शक्ति र वर्चस्वको समेत चर्चा गरेका छन् ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले आफ्नो विद्यावारिधिमा आधारित पुस्तक **समको दुःखान्त नाट्यचेतना** (२०४५- सातौँ संस्करण २०६५) को परिच्छेद १० मा **स्वास्नीमान्छे** नाटकलाई दुःखान्त नाट्य चेतनाका आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । यस पुस्तकमा यो नाटक दुःखान्त हुनुका कारण प्रमुख दुःखान्तीय चरित्र, नाटकीय द्वन्द्व, दुःखान्तका कारक जस्ता विषयमा विश्लेषण गरिएको छ । यस नाटकमा नारी सम्बन्धका रूपमा पुरुष र नारीलाई समान रूपमा देखाइएको छ ।

प्रीती खनालले “**अन्धवेग** नाटकको कृतिपरक अध्ययन, (२०६१)” शीर्षकको शोधमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकको सामान्य चर्चा गरेकी छिन् । उक्त अध्ययनमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकलाई समको नारीवादी विचार प्रधान नाटकको रूपमा समेत चर्चा गरिएको पाइन्छ किनकि **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा पितृसत्ताबाट पछाडि पारिएका नारीले पनि अवसर पाएमा जस्तोसुकै काम पनि गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई मूल रूपमा देखाउन खोजिएको छ ।

देवीप्रसाद सुवेदीले **समको सुखान्त नाट्यकारिता** (२०६४) शीर्षकको कृतिमा **स्वस्नीमान्छे** नाटकको विवेचना गरेका छन् । उक्त अध्ययनमा **स्वस्नीमान्छे** नाटक विचारप्रधान स्वैरकल्पनात्मक नाटक हो भनिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा **स्वस्नीमान्छे** नाटक नारीवादी र विश्वशान्तिवादी नाटक हो भनिएको छ । यस नाटकमा नारी र पुरुषका बिचमा विगतदेखि रहँदै आएको असमान व्यवहारको अन्त्य गरी नारीलाई पनि पुरुषसरह समान अवसर र समान व्यवहार प्रदान गरिनुपर्ने विचार उल्लेख गरिएको छ । यसो गरेमा मात्र विश्वशान्तिको वातावरण बन्न सक्ने कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् ।

नरहरि उपाध्यायले “बालकृष्ण समका नाटकमा पात्र विधान (२०६६)” नामको शोधमा **स्वस्नीमान्छे** नाटकको चर्चा गरेका छन् । उक्त अध्ययनमा **स्वस्नीमान्छे** नाटकको परिवेश, प्रयोगशीलता र दुःखान्त पक्षको समेत चर्चा गरिएको छ । यस नाटकमा नारी पात्रको नारीपक्षीय अध्ययन गरिएको छ ।

ब्रतराज आचार्यले **आधुनिक नेपाली नाटक** (२०६६) नामको कृतिमा **स्वस्नीमान्छे** नाटकको चर्चा गरेका छन् । यस अध्ययनमा **स्वस्नीमान्छे** नाटकको प्रयोगशील पक्ष र दुःखान्तको अध्ययन गरेका छन् । **स्वस्नीमान्छे** नाटकमा पितृसत्ताबाट पछाडि पारिएका नारीले पनि अवसर पाएमा जस्तोसुकै काम पनि गर्न सक्छन् भन्ने विचारलाई मूल रूपमा देखाउन खोजिएको छ ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यको अध्ययन गर्दा कतिपय अध्ययन सङ्क्षिप्त, सामान्य र वर्णनात्मक प्रकारका छन् भने कतिपय अध्ययनमा नाटकको प्रयोगशीलतासम्बन्धी विवेचना पाइने भए तापनि ती सङ्क्षिप्त छन् । **स्वस्नीमान्छे** नाटकमा नारीवाद शीर्षकमा हालसम्म कुनै पनि शोधकार्य भएको पाइँदैन ।

१.५ औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

बालकृष्ण समको **स्वस्नीमान्छे** नाटक दुःखान्त नाटक हो । यस नाटकको नारीवादी चिन्तन तथा विषयका बारेमा कुनै शोधकार्य भएको छैन । यस अभावलाई पूर्ति गर्ने उद्देश्यले यो शोधकार्य गरिएको छ । त्यही नै यसको औचित्य र महत्त्व हो । त्यसैगरी यो शोधपत्र यस विषयमा अध्ययन गर्न चाहने शोधार्थी, विद्यार्थी, शिक्षक एवं सर्वसाधारण पाठकका लागि पनि उपयोगी हुनेछ । यो पनि शोधको औचित्य र महत्त्व हो ।

१.६ शोधपत्रको सीमाङ्कन

बालकृष्ण सम साहित्य र कला क्षेत्रमा प्रतिभाशाली व्यक्तित्व मानिन्छन् । साहित्यका विभिन्न विधामा रहेर कलम चलाए तापनि नाट्य क्षेत्रमा उनको प्रतिभाले सिद्धि प्राप्त गरेको छ । **स्वास्नीमान्छे** नाटक उनको नाट्ययात्राको पछिल्लो चरणमा प्रकाशनमा आएको दुःखान्त नाटक हो । यो नाटक विभिन्न दृष्टिले पठनीय छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकलाई नारीवादी दृष्टिकोणसम्बद्ध पक्षका आधारमा मात्र अध्ययन गरिएको छ । त्यही नै यस अध्ययनको सीमा हो ।

१.७ शोधविधि

यस शोध कार्यमा बालकृष्ण समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकको नारीवादका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण निम्नलिखित विधिको प्रयोगबाट गरिएको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोध साहित्यिक शोध भएको हुँदा यसमा सामग्री सङ्कलन विशेषतः विभिन्न पुस्तक र पत्र-पत्रिकाबाट गरिएको छ । यस क्रममा नेपाली, र अङ्ग्रेजी भाषाका पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरूबाट सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । यसमा नारीवादको सैद्धान्तिक परिचयका लागि अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषाका पुस्तकबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस शोधमा मुख्य गरेर समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकलाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा लिइएको छ, भने द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा उनका समालोचनात्मक कृति एवम् नारीवादको सैद्धान्तिक विश्लेषण, विवेचनासँग सम्बद्ध पुस्तक तथा पत्रपत्रिका दुवै थरी स्रोत सामग्री रहेका छन् । उक्त स्रोत सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषण विधि

बालकृष्ण समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले गरेका समालोचनात्मक टिप्पणी, व्याख्या तथा विश्लेषणका आधारमा यो निष्कर्षमा पुग्नका लागि मुख्य रूपमा नारीवादको सैद्धान्तिक आधारलाई मुख्य आधार सामग्री बनाइएको छ । यस नाटकको नारीवादी सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्दा शोध निगमनात्मक विधिमा आधारित रहेको छ । नाटक विश्लेषणका उदार नारीवादी मान्यता रहेका छन् । तिनै आधारलाई आधार बनाई यस नाटकको अध्ययन गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : नारीवादी सैद्धान्तिक मान्यता तथा नाटक विश्लेषणका ढाँचा

तेस्रो परिच्छेद : **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानता

चौथो परिच्छेद : **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी भिन्नता

पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

नारीवादी सैद्धान्तिक मान्यता तथा नाटक विश्लेषणका ढाँचा

२.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोधपत्रको विषयक्षेत्र नारीवादी सैद्धान्तिक आधारबाट **स्वास्नीमान्छे** नाटकको विश्लेषण गर्नु हो । यसका लागि नारीवादको सिद्धान्त निर्माण गर्नु आवश्यक छ । त्यसकारण यस परिच्छेदमा शोधपत्रको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा विश्व परिवेशमा स्थापित नारीवादी मान्यताको अध्ययन गरी नाटक विश्लेषणका लागि आधार तय गरिएको छ ।

२.२ नारीवाद : व्युत्पत्ति र परिभाषा

नेपाली भाषाको नारीवाद शब्दको समानार्थी रूपमा हिन्दीमा नारीवाद नै र अङ्ग्रेजीमा फेमिनिज्म शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । 'नारीवाद' 'फ्रेन्च' शब्द फेम बाट आएको हो । नारीवाद शब्दको प्रथम प्रयोगभूमि फ्रान्सलाई नै माने पनि यो शब्दको प्रथम प्रयोक्ताका सन्दर्भमा भने केही फरक तथ्यहरू फेला पर्दछन् । चन्द्रा भद्राले लैङ्गिक अध्ययन मा नारीवाद शब्दको सृजना फ्रान्सका चार्ल्स फ्युरर नामक राजनैतिक विचारक तथा नवशब्दकारले गरेको कुरामा सबै नारीवादीहरूको एक मत रहेको उल्लेख गरेकी छन् । उनले फ्रान्सेली क्रान्तिको समयमा सर्वत्र समानताको चर्चा भइरहेको बेला महिलाको उन्मुक्तिप्रति सचेत भई पुरुषबाट भएको कानुनी तथा आर्थिक आधुनिकीकरणको उन्मूलन गरिनुपर्ने कुरा चार्ल्स फ्युररले सन् १८०० को सुरुतिर नै अधि सारेकोले फ्रान्समा सन् १८०० को अन्त्यतिर नारीवाद शब्दको प्रयोग प्रचलित रहेको मत प्रस्तुत गरेकी छन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ : २८) । यसै सन्दर्भमा सुधा त्रिपाठीले सन् १८९२ मा अलेक्जेन्डर दुमास नामक एक नारीवाद विरोधी लेखकले रानीतिक चर्चामा यो शब्दको प्रयोग गरेको तथ्य प्रकाशमा आएको पाइन्छ, भनी उल्लेख गरेकी छन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ : २९) ।

नारीलाई अगाडि राखेर नारी अधिकार, स्वतन्त्रता र मुक्ति तथा अस्तित्वको आवाज उठाउने पितृसत्ता विरुद्धको चिन्तन नै नारीवाद हो । नारीमाथि पहिलेदेखि हुँदै आएको शोषण र विभेदको अन्त्य गरी लैङ्गिक भूमिकाको खोजी गर्ने र महिला अधिकार तथा स्वतन्त्रताका लागि आवाज उठाउने क्रममा सन् १९६० पछिका समयमा यस सिद्धान्तको विकास भएको पाइन्छ । नारीलाई केन्द्रमा राखेर नारी

अधिकार, स्वतन्त्रता र मुक्ति तथा अस्तित्वको आवाज उठाउने पितृसत्ता विरुद्धको चिन्तन नै नारीवाद हो । पितृसत्ता भन्नाले पुरुषको प्रधानता हो । पुरुष घरको मूली हुने र उक्त मूलीले परिवारका सम्पूर्ण सदस्यलाई आफ्नो अधीनमा राख्ने प्रचलन नै पितृसत्ता हो । यस्तो समाजमा पुरुष महिलाभन्दा बढी शक्तिशाली, इज्जतदार र साधन स्रोतले सम्पन्न हुने, घरपरिवारका प्रमुख निर्णयहरू पुरुषले नै गर्ने र सम्पत्तिको अधिकार बाबुबाट छोरोमा सर्ने चलन हुन्छ र महिलाहरू पुरुषको अधीन, हैकम र नियन्त्रणमा रहन्छन् । अतः नारीवाद महिलाप्रति पितृसत्ताले गर्दै आएको विभेद र अन्याययुक्त परिपाटी, भेदभाव, दुर्व्यवहार, उत्पीडन र शोषणको प्रतिरोधमा सुरु भएको आन्दोलन हो । यसले नारीलाई आफ्नो अस्तित्व बोध गराई आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, शैक्षिक र बौद्धिक लगायतका क्षेत्रमा सशक्तीकरण गर्ने उद्देश्य राखेको पाइन्छ ।

लैङ्गिक र महिलावादी अध्ययनमा महिला र पुरुषबिच विभेद रहँदै आएको परिप्रेक्ष्यमा समाजमा रहेको प्रत्येक तह र प्रकारको लैङ्गिक विभेदको व्याख्या र विश्लेषण गर्ने व्यवस्थित र विधिगत, अवधारणागत मान्यता तथा लैङ्गिक पृष्ठभूमिका विषयमा संलग्न परिवर्त्यबिचको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने सिद्धान्त नै महिलावादी सिद्धान्त हो भनेर उल्लेख गरिएको छ (आचार्य, २०६७ : ११४) ।

ज्ञानु अधिकारीले नेपाली समालोचना परम्परा र प्रवृत्तिमा राजेन्द्र सुवेदीको भनाइ उद्धृत गर्दै समानता, स्वतन्त्रता र भातृत्वको नारा लिएर सुरु भएको नारीवाद वास्तवमा पितृसत्तात्मक समाजमा नारीमाथि हुने गरेका यौन शोषण र अन्य शोषण तथा दमन र हैकमवादी प्रवृत्तिले तीव्र रूप लिन थालेपछि त्यसका विरुद्धमा जन्मिएको एक नवीन चेतना हो भनी प्रस्तुत गरेकी छिन् (सुवेदी, २०६१ : २०) ।

ज्ञानु पाण्डेले अस्तित्ववादी नारीवाद र इन्दिरा प्रसाईको कथामा नारीवादलाई अर्थ्याउने क्रममा यसलाई यथार्थमा नारीमुक्ति आन्दोलनको वाणीको संज्ञा दिँदै यसले नारीजातिमाथि सदियौँदेखि हुँदै आएको सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, बौद्धिक एवं शारीरिक शोषणको विरोधमा उठेको आन्दोलनको इतिहास बोकेको र नारीलाई दोस्रो दर्जाका नागरिकका रूपमा व्यवहार गर्ने हैकमवादी पुरुष मानसिकताका विरुद्ध स्वर उराल्ने एउटा प्रगतिशील विचारका रूपमा प्रस्तुत गरेकी छिन् (पाण्डे, २०६२ : २२२) ।

नेपाली नारीसमालोचना : परम्परा, प्रवृत्ति र विश्लेषणमा ज्ञानु अधिकारीले नारीहरूलाई सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, बौद्धिक आदि विषयमा मुक्त र आत्मनिर्भर बनाई पुरुष एकाधिकारको भञ्जन गर्ने आन्दोलन नै नारीवाद हो र यो एउटा सिद्धान्त मात्र नभई विद्रोह पनि हो भन्ने विचार प्रस्तुत गरेकी छिन् (अधिकारी, २०६८ : ३३) ।

सुधा त्रिपाठीले नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन को भूमिकामा नारीवादलाई नारी जीवनका बारेमा नारीहितकै कोणबाट नारीकै केन्द्रीयतामा गरिने चिन्तनका रूपमा चिनाएकी छिन् । यो साहित्यमा सिर्जना र समालोचना दुवैतर्फ सम्बन्धित भइसकेको महत्त्वपूर्ण साहित्यिक सिद्धान्तमध्येको एक हो भन्ने विचार प्रस्तुत गरेकी छिन् (त्रिपाठी, सन् २०१२) ।

यसरी नारीवाद शब्दको प्रथम प्रयोक्ताका सन्दर्भमा मतान्तर पाइए पनि यसको प्रयोगभूमि फ्रान्स नै रहेकोमा भने एकमत पाईन्छ, तर नारीवाद शब्दको प्रयोग पश्चात् मात्र नारीवादी चेतना जागृत नभई सन् १८४० को दशकमै अमेरिका र युरोप दुवै ठाउँमा नारीवादी आन्दोलनको संगठित रूप प्रारम्भ भइसकेको विश्लेषकहरू बताउँछन् । अझ लैङ्गिक सन्दर्भमा नारीहरूले आफ्नो सामाजिक र राजनीतिक अधिकारको खोजी गर्ने काम पन्ध्रौं औं शताब्दीबाटै शुरू भई यसले एक अभियानकै रूपमा विभिन्न चरण पार गरेको देखिन्छ । ती विभिन्न चरणमा नारीवादीले गरेका आन्दोलन, वैचारिक माग तथा उठाएका मुद्दाका आधारमा आज नारीवादले स्पष्ट सैद्धान्तिक मान्यता ग्रहण गरेको छ ।

२.३ नारीवादका आधारभूत मान्यता

उपर्युक्त तिन चरणका नारीवादी आन्दोलनमा देखिएका वैचारिक मान्यताका अध्ययन विश्लेषणबाट नारीवाद नारीको समान अधिकारका निमित्त गरिएको सामाजिक आन्दोलन हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । पितृसत्तात्मक संरचनायुक्त समाजमा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक र कानुनी हरेक क्षेत्रमा पुरुष सत्तामा बसेर नारीमाथि हुँदै आएका सामाजिक, आर्थिक, बौद्धिक र शारीरिक शोषणकै क्रममा नारी र नारीमुक्तिका पक्षधरबाट नारीवाद तथा नारीमुक्तिको चिन्तन देखापरेको हो । अतः पितृसत्ताको एकलौटी आधिपत्यका विरुद्धको आन्दोलन र चिन्तन नै नारीवाद हो ।

पितृसत्ताको अन्त्य नारीवादको उद्देश्य भएको कारण यसको उपव्याख्या गर्ने नारीवादलाई पुरुष विरोधी पनि भन्ने गर्दछन् तर नारीवादले व्यक्तिगत रूपमा पुरुषको विरोध नगरी पितृसत्तात्मक संरचनाको विरोध गर्दछ । वास्तवमा पितृसत्ताले महिलाको शरीर, श्रम, यौनिकता, हिँडडुल, विचारधारा

र स्वतन्त्र निर्णयमा समेत नियन्त्रण गर्दछ । वर्तमान सन्दर्भमा नारीवाद आन्दोलन वा वैचारिक अभियानका रूपमा मात्र स्थापित नभई एक स्पष्ट सिद्धान्तका रूपमा विकसित भई विभिन्न धारामा विभाजित भएर विश्वव्यापी रूपमा सशक्त हुँदै गएको पाइन्छ । हाल यसलाई विश्वमा नारी स्वतन्त्रता, समानता र अधिकार प्राप्तमा केन्द्रित लैङ्गिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक र साहित्यिक आदि अभियानको रूपमा लिइएको छ । नारीवादका मूलभूत मान्यता यस प्रकार छन् :

१. नारीवादले नारी स्वतन्त्रता, अस्तित्व, अधिकार र मुक्तिका लागि आवाज उठाउँछ ।
२. पितृसत्ता र लैङ्गिक विभेदको अन्त्यको माग राख्दै समानताको पक्षमा वकालत गर्दछ ।
३. नारीमाथि हुँदै आएका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, धार्मिक, शारीरिक र यौनजन्य भेदभावका विरुद्ध नारीलाई आवाज उठाउन प्रेरित गर्दछ ।
४. नारी भएकै कारण घर, परिवार, समाज र राज्यबाट हुँदै आएका भेदभाव, शोषण, अन्याय, अत्याचारको विरोध गरी राज्य र कानुनी तवरमै यसमा परिवर्तन हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ ।
५. नारीको शरीरमाथि नारीकै अधिकार हुनुपर्ने र हरेक प्रकारका पुरुष अधीनस्थरताको अन्त्य हुनुपर्ने धारणा राख्दछ ।
६. महिलाले घरायसी तथा अन्य कार्यस्थलमा गर्ने श्रमको मूल्य पुरुषसरह नै हुनुपर्ने माग राख्दछ ।
७. यो महिलाको आत्मनिर्भरता, आर्थिक सबलता र सामाजिक सहभागितामा केन्द्रित छ ।
८. दाइजो, महिला हिंसा, बलात्कार, असमान मजदुरी, पक्षपातपूर्ण वैयक्तिक कानुन, महिलालाई दमन गर्न गरिने धर्मको प्रयोग, सञ्चार माध्यममा महिलाहरूको नकारात्मक चित्रण यी सबैलाई समस्या ठानी यी विषयसँग सम्बन्धित सवालहरू नारीवादले उठाउँछ ।
९. लैङ्गिक विभेद विरुद्ध आवाज उठाउँदै महिलाको स्रोतमाथिको पहुँच र सम्बन्ध तथा महिला विकासका विविध पक्षका व्याख्या र विश्लेषण गरिन्छ ।

२.४ नारीवादका प्रकार

नारीले पनि पुरुष समान हक, अधिकार र स्वतन्त्रता पाउनुपर्छ भनेर नारी उत्पीडन र शोषणको विरुद्धमा आवाज उठाउने विचारधारा नै नारीवाद हो । यसले नारीमाथि भइरहेको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, कानुनी, धार्मिक, सांस्कृतिक हरेक किसिमको विभेद र पितृसत्ताले गर्दै आएको दमनबाट मुक्तिको लागि सङ्घर्ष गर्दछ । महिला मुक्ति आन्दोलनको रूपमा अगाडि बढ्दै गएको यस अभियानले हाल विश्वव्यापी मान्यता पाइसकेको देखिन्छ । यो मान्यता आन्दोलन वा अभियानको रूपमा मात्र नरही यसले साहित्य र समालोचनामा पनि स्थान बनाउँदै लगेको देखिन्छ । यसरी हाल नारीवाद एउटा सिद्धान्तकै रूपमा विकसित भएको छ । तिनै विभिन्न सिद्धान्तको अध्ययन विश्लेषण गर्दा नारीवाद मूलतः चार प्रकारको रहेको देखिन्छ । तिनलाई उदार नारीवाद, समाजवादी नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद र आमूल नारीवाद भनी नामकरण गरिएको छ । यस नाटकमा प्रयुक्त नारी पात्रको नारीवादी चेतना र अन्य पात्रको नारी पात्रप्रतिको दृष्टिकोण आदिको आधारमा उदार नारीवादका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । नारीवाद सम्बन्धी चिन्तक र अध्येताले नारीवादलाई प्रायशः मूल, सहायक र अन्य गरी तिन प्रकारमा विभाजन गरेको पाइन्छ । ती तिन प्रकारमध्ये प्रस्तुत शोधमा मूल भागमा पर्ने उदार नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, समाजवादी नारीवाद र उग्रनारीवादको मूल मान्यताको विश्लेषण गरी समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकलाई नारीवादका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

२.४.१ उदारवादी नारीवाद

उदारवादी नारीवाद सबैभन्दा पुरानो र चर्चित नारीवाद हो । अठारौँ शताब्दीकी बेलायती लेखिका मेरी वोल्स्टोन क्राफ्टको सन् १७९२ मा प्रकाशित **महिला अधिकारको औचित्य** नामक कृतिबाट यसको प्रारम्भ भएको मानिन्छ । यो नारीवाद विशेषतः अमेरिका र इङ्गल्यान्डजस्ता पश्चिमी मुलुकमा लोकप्रिय रहेको छ । प्रारम्भमा यसले समाजका सबै तहका व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई जोड दिएको पाइन्छ । उनाइसौँ शताब्दीका परम्परावादी उदार नारीवादीले विशेषतः सम्पत्तिमाथिको अधिकार, भोटको अधिकार, धर्म मान्ने स्वतन्त्रता, संङ्गठनको स्वतन्त्रता जस्ता नागरिक स्वतन्त्रताका पक्षमा आवाज उठाएका थिए र बिसौँ शताब्दीमा आईपुग्दा यिनीहरूले नागरिक स्वतन्त्रताभन्दा आर्थिक न्यायका पक्षलाई जोड दिए । यस्तै सन् १९५० पछिका उदार नारीवादीले सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक सम्बन्धमा पुनरसंरचनाको आवश्यकता औल्याए (आचार्य; २०६७ : १२३) । उनाइसौँ शताब्दीका महिलावादी मिल र टेलर सुधारवादी विचारधाराका थिए । यिनीहरू समाजको विद्यमान संरचनाभित्रै

वसेर स्वतन्त्रताका माध्यमबाट महिलाको अवस्थामा सुधार ल्याई लैङ्गिक समानता कायम गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास राख्दथे (आचार्य, २०६७ : १२४) ।

यसले वैयक्तिक समानतामा जोड दिन्छ । व्यक्ति स्वतन्त्रतालाई प्राथमिकता दिँदै पुरुषसह समान अवसर र अधिकारको माग राख्दछ । यस नारीवादले लैङ्गिक समानताका लागि समाजमा कुनै उथलपुथल नल्याई केवल कानुनी परिवर्तनबाट महिलाहरूका निम्ति अवसरका ढोकाहरू खुलाइनुपर्ने मान्यता राख्दछ । यसले महिला र पुरुषबिचका असमानता उनीहरूको शरीरको कारणले नभई राज्यले पुरुषलाई बढी महत्त्व दिएको कारणले हो भन्ने तर्क राखेको पाइन्छ । राज्यले महिलालाई पनि पुरुषसह नै सम्पूर्ण अधिकार दिनुपर्ने धारणा राख्दै उदारवादी नारीवादी मूल रूपमा समान अधिकारका लागि राज्यसँग लडिरहेका हुन्छन् (आचार्य, २०६७ : १२४) ।

उदार नारीवादले सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि सामाजिक संरचनाका क्षेत्रमा जहाँजहाँ नारीप्रति विभेद रहेका छन्, त्यहाँ सुधार गरेमा समानता प्राप्त गर्न सकिने धारणा राख्दछ । त्यसका लागि नारी सशक्तीकरणमा जोड दिनुपर्ने, समाजमा परम्परागत रूपमा चलिआएका कतिपय कुराको सुधार र कतिपयको पूरै परिवर्तन गर्नुपर्ने आवश्यकता औँल्याउँदछ (पौडेल, २०६९ : ६६) । यसरी उदारवादी नारीवादले पुरुषसहको अधिकार र अवसरको खोजी र यथास्थितिमा सुधारको मान्यता राखेको देखिन्छ ।

उदारवादी नारीवादका पक्षधर पुरुषका लागि कानूनद्वारा प्रदत्त स्वतन्त्रता र समानताको हक नारीहरूले पनि पाउनुपर्ने, आफ्नो शरीरमा स्वयं महिलाको अधिकार हुनुपर्ने, सन्तानोत्पादन, गर्भनिरोधक साधन प्रयोग, गर्भपतन र परिवार नियोजनजस्ता विषयमा स्वयम् महिलाले निर्णय गर्न पाउनुपर्ने विषयमा आवाज उठाउँछन् । त्यस्तै महिलाले पनि सार्वजनिक जीवनमा प्रवेश पाउनुपर्ने, आर्थिक रूपमा सक्षम हुन रोजगारी पाउनुपर्ने, सन्तानको लालनपालनको कार्य अवधिभर पनि सार्वजनिक क्षेत्रमा उपस्थितिको व्यवस्था मिलाइनुपर्ने, उनीहरूलाई राजनीतिक अधिकार, राजनीतिक क्षेत्रमा नियुक्ति, शिक्षा र सम्पत्तिको अधिकार, रोजगारी वा पेसाका क्षेत्रमा समान ज्याला दिइनुपर्ने माग राख्दछन् (कार्की, २०६८ : ४५) यसरी उदारवादी नारीवादीहरूले महिलालाई पनि व्यक्तिगत र सार्वजनिक दुवै क्षेत्रमा पुरुषसह समानताको हक उपलब्ध गराइनुपर्ने जिकिर गरेको देखिन्छ । यिनीहरू लिङ्गका आधारमा गरिने श्रम विभाजनले महिला र पुरुषबिच विभेदको स्थिति उत्पन्न गराएको र यही विभेदका कारण महिलाहरू शक्ति, स्वतन्त्रता, अर्थ र अवसरबाट वञ्चित भएको ठान्दछन् । प्राकृतिक लिङ्गलाई लक्षित

गरी समाजिक भूमिका निर्धारण गर्ने प्रचलन गलत रहेको र विवाह, परिवार, नातासम्बन्ध र धार्मिक प्रचलनमा समेत लैङ्गिक विभेदको स्थिति रहेकाले यस्ता सामाजिक क्रियाकलापले पनि नारीको स्वतन्त्रता हटाउन, कमजोर बनाउन र परनिर्भरता बढाउन नै सघाउ पुराउने धारणा राख्दछन् (आचार्य, २०६७ : १२६) ।

उदार नारीवादले महिला र पुरुषबिच समानताको आग्रह राख्दछ । पुरुषसँगै सहकार्य गरेर समाजबाट प्राप्त हुने अवसर हासिल गर्न चाहन्छ । व्यक्तिगत अधिकार र स्वतन्त्रतालाई प्रमुख ठानी वर्तमान स्वरूपभित्रै परिवर्तन खोज्दछ (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ७५) । यसरी उदार नारीवादले महिलाको विकास र मुक्तिका लागि पुरुषको भूमिका र संलग्नतालाई सकारात्मक रूपमा नै लिने गरेको देखिन्छ ।

यसले महिला अधिकारको माग राख्दै शरीरको प्रयोगमा पुरुष नियन्त्रणको विरोध गर्दछन् । महिलाप्रति राजनीतिक र सामाजिक उदारता आवश्यक भएको विचारका साथ कानुनी र सांस्कृतिक बन्देजको खारेजीको माग राख्दछ । व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई नैसर्गिक स्वतन्त्रता मान्दै महिला समानता, स्वतन्त्रता र विकासको पक्षमा आवाज उठाई विभेदको अन्त्यमा जोड दिन्छ । त्यस्तै महिलाका व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा पितृसत्ता बाधक बन्न नहुने, हरेक खालका लैङ्गिक विभेद राजनैतिक तथा कानुनी विकासबाट परिवर्तन गर्न सकिने र समान शिक्षा, ज्याला र सञ्चारले लैङ्गिक विभेद हटाउने धारणा राख्दछ (आचार्य, २०६७ : १२५) । यसरी उदारवादी नारीवादले राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक स्वतन्त्रताले लैङ्गिक विभेद हट्न सक्ने तर्क राखेको देखिन्छ ।

उदारवादी नारीवादका उपर्युक्त मान्यतालाई समीक्षकले सङ्कुचित र पुलिङ्गीको ईर्ष्या मात्र भएको भनी आरोप लगाएको पाइन्छ । पुरुषले समाजबाट जेजस्ता अधिकार, स्वतन्त्रता र अवसर पाएका छन्, तिनैको प्राप्तिको मात्र माग गरेकाले यसले नयाँ परिवर्तन खोज्न नसकेको, सुधारमा मात्र सीमित रहेको समीक्षकहरूको धारणा छ । त्यस्तै यसले महिलामाथि हुने अन्याय र दमनलाई उजागर गर्न नसकेको, नारी समस्या र समानताको बहुआयामलाई समेट्न नसकेको, अधिकार प्राप्तिका लागि राज्यमाथि भर परेको, सैद्धान्तिक रूपमा व्यक्तिको स्वतन्त्रताको नाममा समानताका कुराहरू गरे पनि लैङ्गिक समानताबारे गम्भीर कदम चाल्न नसकेको र पितृसत्तामा प्रहार गर्न नसकेको जस्ता आलोचनाहरू खेपेको देखिन्छ ।

यसरी उदारवादी नारीवादले वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा जोड दिँदै पुरुषसरहको स्वतन्त्रता, अधिकार र अवसर प्राप्तिका लागि कदम चाल्नुपर्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । उदारवादी नारीवादका मान्यतालाई तल उल्लेख छन् :

१. यसले व्यक्ति स्वतन्त्रतालाई प्राथमिकता दिँदै पुरुषसरह समान अवसर र अधिकारको माग राख्दछ ।
२. यस नारीवादले लैङ्गिक समानताका लागि समाजमा कुनै उथलपुथल नल्याई केवल कानुनी परिवर्तनबाट महिलाको निम्ति अवसरका ढोका खुलाइनुपर्ने मान्यता राख्दछ ।
३. यसले महिला र पुरुषबिचका असमानता उनीहरूको शरीरको कारणले नभई राज्यले पुरुषलाई बढी महत्त्व दिएको कारणले हो भन्ने तक राखेको पाइन्छ । राज्यले महिलालाई पनि पुरुषसरह नै सम्पूर्ण अधिकार दिनुपर्ने धारणा राख्दै अगाडि बढेको छ ।
४. सामाजिक संरचनाका क्षेत्रमा जहाँजहाँ नारीप्रति विभेद रहेका छन्, त्यहाँ सुधार गरेमा समानता प्राप्त गर्न सकिने धारणा राख्दछ । त्यसका लागि त्यसैले नारी सशक्तीकरणमा जोड दिनुपर्ने, समाजमा परम्परागत रूपमा चलिआएका कतिपय कुराहरूको सुधार र कतिपयको पूरै परिवर्तन गर्नुपर्ने आवश्यकता औँल्याउँदछ ।
५. पुरुषका लागि कानुनद्वारा प्रदत्त स्वतन्त्रता र समानताको हक नारीले पनि पाउनै पर्ने, आफ्नो शरीरमा स्वयं महिलाको अधिकार हुनुपर्ने, प्रजनन, सन्तानोत्पादन, गर्भधारण, गर्भनिरोधक साधनका प्रयोग, गर्भपतन र परिवार नियोजनजस्ता विषयमा स्वयम् महिलाले निर्णय गर्न पाउनुपर्ने आवाज उठाउँछन् ।
६. उदारवादी नारीवादीले महिलालाई पनि व्यक्तिगत र सार्वजनिक दुवै क्षेत्रमा पुरुषसरह समानताको हक उपलब्ध गराइनुपर्ने जिकिर गरेको देखिन्छ । यिनीहरू लिङ्गका आधारमा गरिने श्रम विभाजनले महिला र पुरुषबिच विभेदको स्थिति उत्पन्न गराएको र यही विभेदका कारण महिलाहरू शक्ति, स्वतन्त्रता, अर्थ र अवसरबाट बञ्चित भएको ठान्दछन् ।
७. उदार नारीवाद महिला र पुरुषबिच समानताको आग्रह राख्दै पुरुषसँगै सहकार्य गरेर समाजबाट प्राप्त हुने अवसर हासिल गर्न चाहन्छ । व्यक्तिगत अधिकार र स्वतन्त्रतालाई प्रमुख ठानी वर्तमान स्वरूपभित्रै परिवर्तन खोज्दछ ।

८. आर्थिक क्षेत्रमा नारीलाई कम अवसर दिने र घरेलु काममा सीमित राख्ने गर्नाले उनीहरू परनिर्भर बनी आर्थिक रूपमा कमजोर हुने र पुरुषको शोषणमा पर्ने विचार राख्छन् ।

९ उदारवादी नारीवादीले गर्भावस्थाको भत्ता र मातृभत्ताको समेत माग राखेको पाइन्छ ।

२.४.२ मार्क्सवादी नारीवाद

उन्नाइसौँ शताब्दीको मध्यबाट पाश्चात्य मुलुकमा मार्क्सवादी चिन्तनको थालनी भएको हो । उदारवादी राजनीतिक दृष्टिकोणमा युरोपेलीहरूले स्वतन्त्रता पाए पनि उपनिवेशमा रहेका मुलुकका जनताले, गरिबले र महिलाले नपाएका कारण यो चिन्तन प्रणालीको सुरुवात भएको मानिन्छ । यो उदारवादको वैकल्पिक सिद्धान्तका रूपमा प्रयोग भएको हो । बेलायतमा सन् १९६० र १९७० का दशकमा नारीवादका क्षेत्रमा देखापरेका विभिन्न साहित्यिक सिद्धान्तसँगसँगै यसले पनि प्रवेश पाएको हो ।

मार्क्सवादी नारीवादले निजी सम्पत्तिको थालनीसँगै उत्पत्ति भएको वर्गविभेदसँग लैङ्गिक विभेद पनि सुरु भएको र वर्गविभेदको अन्त्यसँगै नारीप्रतिको लैङ्गिक विभेद पनि अन्त्य हुने ठान्दछ । यसले वर्गीय आधारमा समाजको व्याख्या र विश्लेषण गर्न सकिएमा महिलामाथिको दमन, विभेद, असमानता जस्ता पक्षलाई हटाउन सकिने धारणा राख्छ । पितृसत्ता र पुँजिवादी संरचनाको कारण महिलामाथि शोषण, दमन र अत्याचार भएको निष्कर्ष यिनीहरूको छ । मार्क्सवादी नारीवादले लैङ्गिक विभेदलाई जैविक पक्ष नमानी सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई मुख्य कारक मान्दछ, र समाजका प्रत्येक तहमा रहेका असमानता र विभेदको जड पुँजिवादी समाज हो भन्ने ठान्दछ (आचार्य, २०६७ : १२८) । यसरी यस सिद्धान्तले नारीसमस्या निरपेक्ष नभएर वर्गविभेदसँग जोडिएको, सबै विभेदको कारण शोषणमूलक आर्थिक संरचना हो र त्यसको अन्त्यपछि नै सम्पूर्ण विभेद र शोषणको अन्त्य हुने तर्क राख्छ ।

मार्क्सवादी नारीवादले सन् १९७० देखि नै लैङ्गिक असमानताको स्रोतको रूपमा आर्थिक संरचना र जीवनको भौतिक संरचना हो भन्दै आएको थियो । ऐतिहासिक भौतिकवादमा आधारित यस सिद्धान्तलाई एङ्गेल्सको परिवार, निजी सम्पत्ति र राज्यको उत्पत्ति (१८८४) पुस्तकमा रहेको पितृसत्ता सम्बन्धी अवधारणाले पर्याप्त चिन्तनगत खुराक प्रदान गरेको उल्लेख छ । उनले त्यस पुस्तकमा मातृसत्ताको पतन, पितृसत्ताको उदय र क्रमिक विकास, महिलामाथिको पुरुषको आधिपत्य जस्ता पक्षमा विस्तृत आवाज उठाएको पाइन्छ ।

माक्सवादले समाजमा धनी र गरिब गरी दुई वर्ग रहेको, प्रत्येक वर्गको सम्बन्ध उत्पादनसँग हुने र देशको धर्म, संस्कृति, विचार र कानून सबैको सम्बन्ध पनि उत्पादनसँग हुने धारणा राख्दछ । यसरी प्रकृतिको स्रोत, उद्योग र प्रविधिको विकासबाट हुने उत्पादनलाई नियन्त्रणमा राख्ने धनी वर्ग शासक वर्ग हो र गरिब वर्ग श्रमिक वर्ग हुन् । शासक वर्गले तल्लोवर्गसँग मिलेर सामन्त वर्गलाई फ्याँक्ने र पुँजिवादको स्थापना हुने फेरि पुँजिवादमा धनीबाट हुने शोषणका कारण समाजवाद त्याउने र त्यसपछि साम्यवाद आउने र त्यहाँ राज्यको स्रोतमा धनी, गरीब सबैको समान हक हुनेछ भन्ने अवधारणा यस सिद्धान्तले राख्दछ (आचार्य, २०६७ : ५१, ५२) । माक्सवादले समाजको सम्पूर्ण विसङ्गतिको कारण शोषणमूलक आर्थिक - सामाजिक संरचना भएको र यसको अन्त्यपछि नै सम्पूर्ण शोषित वर्ग तथा समुदायको मुक्ति हुने र नारी समस्या पनि निरपेक्ष रूपमा नभएर उत्पादन इतिहाससित र समाजको मूल मुक्ति आन्दोलनसँग गाँसिएको तर्क प्रस्तुत गर्‍यो (बराल, २०५२ : १८३) । यसरी माक्सवादीले उत्पादन व्यवस्थाको विकाससँगै सामाजिक-सांस्कृतिक प्रणालीमा त्यसको प्रभाव पर्ने विचार राखेको देखिन्छ ।

माक्सवादका अध्येता ऋषिराज बराल माक्सवादले पुरुषद्वारा नारीमाथि शोषण हुन्छ भन्ने कुराको अस्वीकार नगर्ने, यसले नारीवादले जस्तो निरपेक्ष रूपमा नारीको पक्ष नलिने र मूल सङ्घर्ष नारी र पुरुषको नभई शोषक र शोषितविच हुनुपर्ने मान्यता राख्ने विचार प्रस्तुत गर्दछन् । त्यसै गरी यिनी महिलामुक्ति आन्दोलन पनि जनमुक्ति आन्दोलनकै एउटा अंश रहेको र यी दुवै सँगसँगै नलगेमा महिलामुक्ति सम्भव नहुने र नारीको व्यापक सहभागिताविना जनमुक्ति आन्दोलन पनि सम्भव नहुने यथार्थ माक्सवादवाहेक अरूले बुझ्न नसकेको धारणा राख्दछन् (बराल, २०६७ : १८४) । वास्तवमा माक्सवादी नारीवादले पहिला वर्गको जन्म भयो र त्यसपछि महिला शोषित हुन थाले त्यसैले लैङ्गिक र वर्गसङ्घर्ष अन्तर्सम्बन्धित छ र वर्गविभेदको अन्त्यसँगै लैङ्गिक विभेद पनि अन्त्य हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ । यसर्थ माक्सवादीले लैङ्गिक आन्दोलनलाई एक स्वतन्त्र आन्दोलनका रूपमा नहेरी वर्गीय आन्दोलनका रूपमा लिने देखिन्छ ।

माक्सवादी नारीवादले पितृसत्ता र पुँजिवादी वर्गीय समाज संरचनालाई नारी शोषणको मूल आधार मान्दछ । निजी सम्पत्तिको थालनीसँगै वर्ग वा शासक र शासितको स्थिति विकास भयो र यससँग जोडिएर लिङ्ग, वर्ण, जाति समस्या देखिए । लैङ्गिक समस्याभन्दा पहिले वर्गविभेदको समस्या देखिएकाले समाधान पनि यसैको पहिले हुनुपर्ने माक्सवादीको विचार छ । पितृसत्ता र पुँजिवादकै कारण

प्रत्येक वर्गका महिला पुरुषभन्दा बढी शोषित हुने तथ्य प्रस्तुत गर्दछन् । यिनीहरू परम्परित सामाजिक संरचनाले मात्र पुग्दैन, आधारभूत परिवर्तन नै गर्नुपर्छ र पितृसत्ता र पुँजिवादको अन्त्य भए मात्र नारीमुक्ति सम्भव छ भन्ने दृष्टिकोण राख्दछन् (पौडेल, २०६९ : ६८) ।

पुँजिपतिहरूले निम्न वर्गीय श्रमिकलाई र सम्पन्न वर्गले गरीबहरूलाई विभेद र असमान व्यवहार गर्दछन् । मार्क्सवादी नारीवादले पनि पुँजिवादी संरचनाका कारण यस्तो असमानता सिर्जना भएको हो भन्ने दृष्टिकोण राख्दछ र लैङ्गिक विभेदको कारण सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई मानी समाजका हरेक तहमा नारीले भोग्नुपर्ने असमानता र विभेदको जड पुँजिवादी समाज व्यवस्था हो भन्ने ठान्दछ ।

मार्क्सवादीले वर्गीय असमानताका कारण लैङ्गिक विभेदको जन्म भएको र वर्गीय समाजमा जसरी शोषक र शोषित छन्, त्यसै गरी पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुष शोषक र नारी शोषितका रूपमा रहेका छन् भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । यसले पितृसत्ता र पुँजिवादी वर्गीय समाज संरचनालाई नै नारी शोषणको मूल आधार मानी पहिला वर्गविभेदको समस्या समाधान गरेर मात्र लैङ्गिक विभेदको अन्त्य सम्भव ठान्दछ । त्यस्तै परम्परित सामाजिक संरचनामा सुधारले मात्र शोषणको अन्त्य नहुने त्यसकालागि आधारभूत परिवर्तन नै गर्नुपर्ने पितृसत्ता र पुँजिवादको अवसान गर्न सके मात्रै नारी मुक्ति हुने यिनीहरूको धारणा रहेको छ । यसरी मार्क्सवादले समाजमा नारीमाथि हुने सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक लगायतको शोषणको अध्ययन गरेको देखिन्छ ।

यसरी मार्क्सवादी नारीवाद आन्दोलनले लैङ्गिक समानताका निम्ति पुँजिवाद र पितृसत्ता विरुद्धको दुई खाले सङ्घर्ष गर्नुपर्ने निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ । आज सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक हरेक क्षेत्रमा उत्तरआधुनिकता हावी भएको कारण मार्क्सवादी नारीवादको वर्चस्व रहेको पाइँदैन । मार्क्सवादी नारीवादका मान्यतालाई तल उल्लेख छन् :

१. मार्क्सवादी नारीवादले निजी सम्पत्तिको थालनीसँगै उत्पत्ति भएको वर्गविभेदसँग लैङ्गिक विभेद पनि सुरु भएको र वर्गविभेदको अन्त्यसँगै नारीप्रतिको लैङ्गिक विभेद पनि अन्त्य हुने ठान्दछ ।

२. यसले वर्गीय आधारमा समाजको व्याख्या र विश्लेषण गर्न सकिएमा महिलामाथिको दमन, विभेद, असमानता जस्ता पक्षलाई हटाउन सकिने धारणा राख्दछ । पितृसत्ता र पुँजिवादी संरचनाको कारण महिलामाथि शोषण, दमन र अत्याचार भएको निष्कर्ष यिनीहरूको छ ।
३. मार्क्सवादी नारीवादले लैङ्गिक विभेदलाई जैविक पक्ष नमानी समाजिक र आर्थिक पक्षलाई मुख्य कारक मान्दछ, र समाजका प्रत्येक तहमा रहेका असमानता र विभेदको जड पुँजिवादी समाज हो भन्ने ठान्दछ ।
४. यस सिद्धान्तले नारीसमस्या निरपेक्ष नभएर वर्गविभेदसँग जोडिएको, सबै विभेदको कारण शोषणमूलक आर्थिक संरचना हो र त्यसको अन्त्यपछि नै सम्पूर्ण विभेद र शोषणको अन्त्य हुने तर्क राख्दछ ।
५. मार्क्सवादले समाजमा धनी र गरीब गरी दुई वर्ग रहेको, प्रत्येक वर्गको सम्बन्ध उत्पादनसँग हुने र देशको धर्म, संस्कृति, विचार र कानून सबैको सम्बन्ध पनि उत्पादनसँग हुने धारणा राख्दछ ।
६. मार्क्सवादले समाजको सम्पूर्ण विसङ्गतिको कारण शोषणमूलक आर्थिक - सामाजिक संरचना भएको र यसको अन्त्यपछि नै सम्पूर्ण शोषित वर्ग तथा समुदायको मुक्ति हुने र नारी समस्या पनि निरपेक्ष रूपमा नभएर उत्पादन इतिहाससित र समाजको मूल मुक्ति आन्दोलनसँग गाँसिएका तर्क प्रस्तुत गर्दछ ।
७. मार्क्सवादले महिला र पुरुषबिच रहेको असमान शक्ति सिद्धान्तलाई जोड दिन्छ । पुँजिवादी समाजमा पुँजिपतिले स्रोतमाथि नियन्त्रण गरे जस्तै समाजमा पुरुषले स्रोतमाथि नियन्त्रण गरेर महिला श्रमजीवी जस्तै बनेका छन् भनी असमान शक्ति सम्बन्धको विश्लेषण गर्दछ ।
८. पुँजिवादमा पनि सम्पत्तिको नियन्त्रण पुरुषबाट हुने हुँदा त्यस संरचनामा पनि महिला विभेदका सिकार हुने र समाजको वर्गीय विश्लेषणबाटै लैङ्गिक विभेद हटाउन सकिने धारणा नारीवादले राख्दछन् ।
९. मार्क्सवादले नारीवादको जस्तो निरपेक्ष रूपमा नारीको पक्ष लिँदैन, यसले नारीभित्र नारीलाई शोषण गर्नेहरू हुन्छन् भनेर ठोक्नुवा गर्दछ । महिलामुक्ति आन्दोलन पनि

जनमुक्ति आन्दोलनकै एउटा अंश हो र जबसम्म यी दुवैलाई संगसंगै लगिँदैन तबसम्म सही अर्थमा महिलामुक्ति सम्भव छैन भन्ने भनाइ मार्क्सवादीको रहेको छ ।

१०. मार्क्सवादीहरूले वर्गीय असमानताका कारण लैङ्गिक विभेदको जन्म भएको र वर्गीय समाजमा जसरी शोषक र शोषित छन्, त्यसै गरी पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुष शोषक र नारी शोषितका रूपमा रहेका छन् भन्ने आशय राखेको देखिन्छ ।
११. पितृसत्ता र पुँजिवादी वर्गीय समाज संरचनालाई नै नारी शोषणको मूल आधार मान्नु, लैङ्गिक विभेद जैविक पक्ष नभई सामाजिक आर्थिक पक्ष ठान्नु र पहिला वर्गविभेदको समस्या समाधान गरेर मात्र लैङ्गिक विभेदको अन्त्य सम्भव ठान्नु मार्क्सवादी नारीवादका विशेषता हुन् ।
१२. मार्क्सवादीले पहिला वर्गको जन्म भयो र त्यसपछि महिलाहरू शोषित हुन थाले त्यसैले लैङ्गिक र वर्गसङ्घर्ष अन्तर्सम्बन्धित छ र वर्गविभेदको अन्त्यसँगै लैङ्गिक विभेद पनि अन्त्य हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ ।
१४. परम्परित सामाजिक संरचनामा सुधारले मात्र शोषणको अन्त्य नहुने त्यसका लागि आधारभूत परिवर्तन नै गर्नुपर्ने पितृसत्ता र पुँजिवादको अवसान गर्न सके मात्रै नारी मुक्ति हुने यिनीहरूको धारणा रहेको छ ।

२.४.३ समाजवादी नारीवाद

मार्क्सवादी नारीवादका अपूर्णतालाई बोध गरी उदारवादी नारीवाद र मार्क्सवादी नारीवादको समन्वयका रूपमा सन् १९६० र १९७० का दशकमा समाजवादी नारीवादको जन्म भएको पाइन्छ । यसले महिला मुक्ति सङ्घर्षलाई वर्ग सङ्घर्षबाट अलग्याएर हेर्ने र महिला उत्पीडनका लागि वर्ग विभेदभन्दा लैङ्गिक विभेद नै कारक रहेको ठान्ने गर्दछ । समाजवादी नारीवादले श्रममाथि पुरुषको नियन्त्रण हुनुलाई महिला उत्पीडनका मूल स्रोत ठान्ने र उत्पादन पद्धतिमा परिवर्तन भए पनि कतिपय वैचारिक र मनोवैज्ञानिक संरचना सहजै परिवर्तन नहुने हुनाले नारी शोषणले निरन्तरता पाउने समाजवादी नारीवादीको विचार रहेको पाइन्छ । यिनीहरू वर्गीय समाज व्यवस्थाका कारण मात्रै नारी उत्पीडनमा परेको नमानी विभिन्न समाज व्यवस्थाका कारण नै सामाजिक र लैङ्गिक असमानता सिर्जना हुने विचार प्रस्तुत गर्दछन् । वर्गको उत्पत्ति हुनुपूर्व नै नारी उत्पीडन सुरु भइसकेकेले पितृसत्ताको अन्त्यले मात्र महिला सशक्तीकरणमा सघाउ पुऱ्याउने दृष्टिकोण राख्दछन् । यो नारीवादले नारीको

बाहिरी श्रमवाहेक घरेलु श्रम र त्यसको शोषणका पक्षमा पनि आवाज उठाएको पाइन्छ (पौडेल, २०६९ : ७०) । यसरी समाजवादी नारीवादले वर्गीय असमानतातिर मात्र नभई सामाजिक असमानतातिर केन्द्रित रही लैङ्गिक, जातीय तथा सांस्कृतिक दमनको पनि विश्लेषण गर्दै समाजको पुनः संरचनामा जोड दिएको देखिन्छ ।

समाजवादी चिन्तकहरू पुरातन वर्गीय संरचना हटाई पुँजिवादको अन्त्य गरी समाजवादको स्थापना गरेमा त्यो नै पितृसत्तात्मक सामाजिक ढाँचाका विरुद्ध एउटा गतिलो प्रहार हुने धारणा राख्छन् र महिलाको प्रजनन, पारिवारिक व्यवस्था, यौन जीवन, आत्मनिर्भरता आदि विषयमा सुझाव दिँदै उनीहरू घरमा बसी कामधन्दा गर्ने पत्नीलाई पनि तलब दिनुपर्ने सुझाव दिन्छन् । यिनीहरू सन्तान जन्माउने र बढाउने विषयलाई पनि महिलाको सामाजिक जीवनमा प्रवेश भएको मान्दछन् तर अरू सबै नारीवाद यसको खण्डन गर्दछन् । अन्य नारीवाद जस्तै यो नारीवाद पनि महिलाको गर्भधारण गर्ने र सन्तान जन्माउने समस्याको समाधानको खोजीमा छन् जसले गर्दा उनीहरू पुरुषसरह सार्वजनिक जीवनमा निर्धक्क भई काम गर्न सकून् (कार्की, २०६८ : ५३, ५४) ।

जुडिथ लर्बरको भनाइ साभार गर्दै सुधा त्रिपाठीले यस लैङ्गिक विभेदले गर्दा महिलाको स्तर र कामको आयको अवमूल्यन भएको र महिलालाई दोस्रो दर्जाका नागरिकका रूपमा हेरिने भएकाले वर्गीय, जातीय र राष्ट्रिय राजनीति कतै पनि उनीहरूको प्रतिनिधित्व हुन नसकेको विचारसँग सहमति जनाएकी छिन् । लर्बरको विचारमा समाजवादी नारीवादले शिक्षाको समान अवसर, बालबच्चाको हेरचाह, स्वास्थ्य हेरचाह र विभिन्न क्षेत्रमा कामको अवसरका लागि सङ्घर्ष गर्दछ । यिनीहरू पारिवारिक जिम्मेवारी, आर्थिक तथा सामाजिक शक्तिको पुनर्विभाजनको माग र लैङ्गिक आधारमा समाजको पुनः संरचना हुनुपर्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछन् । उनी पारिवारिक र आर्थिक पृष्ठभूमिमा महिलाको हैसियतको विश्लेषण गर्नका लागि आधारभूमि बनाउँदै र संसारभरिकै महिलालाई दोस्रो दर्जाका नागरिक बनाउने आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक पछ्यौटेपनको वर्णन गर्न जटिल असमानता सम्बन्धी धारणा ग्रहण गरेको बताउँछन् (त्रिपाठी, सन् २०१० : ११२) ।

उपर्युक्त मान्यताको विश्लेषणबाट समाजवादी नारीवादले वर्ग विभाजनभन्दा पनि पुरुष प्रभुत्वको अस्तित्व पहिले जन्मिएको हो अर्थात् वर्गीय असमानता भन्दा पहिले लैङ्गिक असमानता सुरु भएको हो र लैङ्गिक आधारमा समाजको पुनर संरचना हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । पारिवारिक जिम्मेवारी, आर्थिक शक्ति र सामाजिक पुनर्विभाजनको माग राख्दै घरेलु कामको पुनर्वितरण

र घर बाहिरका काममा समान ज्याला प्राप्त गर्नुपर्ने मागलाई यसले विशेष रूपमा उठाएको छ । यो सामूहिक परिवर्तन र सशक्तीकरणमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । यसरी समाजवादी नारीवादको छुट्टै अस्तित्व हुँदाहुँदै पनि यसमा मार्क्सवादी नारीवाद र उदारवादी नारीवादको समन्वय भेटिन्छ । समाजवादी नारीवादका मान्यतालाई तल उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. यसले महिला मुक्ति सङ्घर्षलाई वर्ग सङ्घर्षबाट अलग्याएर हेर्ने र महिला उत्पीडनका लागि वर्ग विभेदभन्दा लैङ्गिक विभेद नै कारक रहेको ठान्ने गर्दछ ।
२. श्रममाथि पुरुषको नियन्त्रण हुनुलाई महिला उत्पीडन मूल स्रोत ठान्ने र उत्पादन पद्धतिमा परिवर्तन भए पनि कतिपय वैचारिक र मनोवैज्ञानिक संरचना सहजै परिवर्तन नहुने हुनाले नारी शोषणले निरन्तरता पाउने समाजवादी नारीवादी विचार रहेको पाइन्छ ।
३. वर्गको उत्पत्ति हुनुपूर्व नै नारी उत्पीडन सुरु भइसकेकाले पितृसत्ताको अन्त्यले मात्र महिला सशक्तीकरणमा सघाउ पुऱ्याउने दृष्टिकोण राख्दछ ।
४. समाजवादी नारीवादले वर्गीय असमानतातिर मात्र नभई सामाजिक असमानतातिर केन्द्रित रही लैङ्गिक, जातीय तथा सांस्कृतिक दमनको पनि विश्लेषण गर्दै समाजको पुनः संरचनामा जोड दिएको देखिन्छ ।
५. यस सिद्धान्तले समाजका प्रत्येक तहमा महिला पुरुषकै अधीनमा रहेका र त्यसको कारक तत्त्वका रूपमा लैङ्गिकताका आधारमा गरिने श्रम विभाजन र त्यस अनुरूपको सांस्कृतिक मान्यता हो भन्ने ठान्दछ ।
६. समाजवादी चिन्तकहरू पुरातन वर्गीय संरचना हटाई पुँजिवादको अन्त्य गरी समाजवादको स्थापना गरेमा त्यो नै पितृसत्तात्मक सामाजिक ढाँचाका विरुद्ध एउटा गतिलो प्रहार हुने धारणा राख्दछन् ।
७. यो नारीवाद पनि महिलाको गर्भधारण गर्ने र सन्तान जन्माउने समस्याको विकल्पको खोजीमा छ जसले गर्दा उनीहरू पुरुषहरू सरह सार्वजनिक जीवनमा निर्धक्क भई काम गर्न सकून् ।

२.४.४ आमूल नारीवाद

उग्र नारीवादलाई आमूल नारीवाद र अतिवादी नारीवाद पनि भनिन्छ । यो पश्चिममा १९६० को दशकको अन्त्यतिरबाट बढी देखा पर्न थालेको हो । यसले समाजका प्रत्येक तहमा महिला शोषित रहेका छन् भन्ने मान्यता राख्दै विश्वव्यापी रूपमा रहेको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अवमूल्यनलाई निर्मूल पार्न महिलाको सामाजिक मूल्य खोज्नुपर्ने तथ्यमा जोड दिन्छ र लैङ्गिक विभेदको महत्त्वपूर्ण कारक तत्त्वका रूपमा पितृसत्ता अन्तर्गतको सामाजिक सम्बन्धलाई लिने गर्दछ । यिनीहरूका अनुसार परिवार नै लैङ्गिक विभेद र दमनको प्रथम थलो हो जहाँबाट प्राकृतिक लिङ्गका आधारमा श्रम विभाजन र सामाजिकीकरण तथा भूमिका हस्तान्तरण हुने गर्दछ ।

अतिवादी महिलाको धारणा मार्क्सवादी र उदारवादीका भन्दा भिन्न रहेको छ । उनीहरूले राजनीतिक सिद्धान्तका आधारमा महिला विरुद्ध हुने भेदभावयुक्त कानूनमा संशोधन गर्ने, महिलालाई स्वतन्त्र बनाउने, आफ्नो समानता र स्वतन्त्रताको हकबिना रोकतोक निर्बाधरूपमा उपभोग गर्न पाउनुपर्ने, महिला विरुद्धको भेदभाव र पितृसत्तात्मक सोच, अवधारणा र मूल्यमान्यतालाई जरैदेखि उखेलेर फाल्ने धारणा राखेको पाइन्छ (कार्की, २०६८ : ५९) ।

यसले समाजका प्रत्येक तह, जात, वर्ण संरचना र संस्थामा महिलालाई गरिने दमन, विभेद र शोषण जस्ता लैङ्गिक विभेदको जटिलतालाई विशेष जोड दिन्छ र पितृसत्ताभिन्नको सामाजिक सम्बन्धलाई यस विभेदको मूल कारक ठान्दछ (आचार्य, २०६८ : १३६) ।

यसले पितृसत्तात्मक व्यवस्था नै समाप्त पार्नुपर्छ र समाजमा विद्यमान नारी उत्पीडनलाई पूरै नष्ट गर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ । यसले नारी सबैभन्दा बढी घर परिवारमा नै विभेद र दमनमा पर्ने गरेकाले परिवारबाट सङ्घर्षको थालनी गर्नुपर्ने र विपरीत लिङ्गीबिचको वैवाहिक सम्बन्धलाई निषेध गरेर महिला-महिलाका बिचमा सम्बन्ध स्थापित गरी समलैङ्गिक नारीवादको सिद्धान्त अगाडि बढाउनुपर्ने मान्यता राखेको देखिन्छ (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ९४) । अन्य नारीवादमा पितृसत्ताको विरोध भए पनि पुरुष पूरै निषेध र अस्वीकार्य देखिएको थिएन तर यसले पितृसत्ताको अन्त्यका लागि पुरुषकै निषेध गरेको देखिन्छ त्यसैले पनि यो अन्य नारीवादभन्दा नितान्त पृथक् रहेको पाइन्छ । यसले पुरुषलाई नै मुख्य शत्रु मानी मातृत्व, एकनिष्ठ विवाह, विपरीतलिङ्गी विवाह, एकल यौन, परम्परित घरगृहस्थी र नारी सौन्दर्यलगायतका कुरालाई पुरुषले नारी उत्पीडनका आधार बनाएको धारणा राख्दै

तीप्रति वितृष्णा र घृणा व्यक्त गरी तिनलाई पुनर्परिभाषित गरिनुपर्ने मत प्रकट गर्दछन् । लैङ्गिक दमन अत्यन्त शक्तिशाली बनेर रहेकाले त्यसको समूल नष्ट गर्न नवीन क्रान्तिकारी कदम नै चाल्नुपर्ने उग्र नारीवादीको धारणा रहेको पाइन्छ (पौडेल, २०६९ : ७१) ।

यसरी आमूल नारीवादले पितृसत्ताका कारण विश्वमा नारीलाई सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक लगायतका क्षेत्रमा गरिएको चरम अवमूल्यनलाई निर्मूल पार्न चाहेको पितृसत्ताको अन्त्यको लागि पुरुषलाई पूरै निषेध गरेको देखिन्छ । आमूल नारीवादका मान्यतालाई तल उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. यसले समाजका प्रत्येक तहमा महिला शोषित रहेका छन् भन्ने मान्यता राख्दै विश्वव्यापी रूपमा रहेको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अवमूल्यनलाई निर्मूल पार्न महिलाको सामाजिक मूल्य खोज्नुपर्ने तथ्यमा जोड दिन्छ र लैङ्गिक विभेदको महत्त्वपूर्ण कारक तत्त्वका रूपमा पितृसत्ता अन्तर्गतको सामाजिक सम्बन्धलाई लिने गर्दछ ।
२. परिवार नै लैङ्गिक विभेद र दमनको प्रथम थलो हो जहाँबाट प्राकृतिक लिङ्गका आधारमा श्रम विभाजन र सामाजिकीकरण तथा भूमिका हस्तान्तरण हुने गर्दछ ।
३. महिला विरुद्ध हुने भेदभावयुक्त कानुनमा संशोधन गर्ने, महिलालाई स्वतन्त्र बनाउने, आफ्नो समानता र स्वतन्त्रताको हक बिना रोकतोका निर्बाध रूपमा उपभोग गर्न पाउनुपर्ने, महिला विरुद्धको भेदभाव र पितृसत्तात्मक सोच, अवधारणा र मूल्य मान्यतालाई जरैदेखि उखेलेर फाल्ने धारणा राखेको पाइन्छ ।
४. समाजका प्रत्येक तह, जात, वर्ण संरचना र संस्थामा महिलालाई गरिने दमन, विभेद र शोषण जस्ता लैङ्गिक विभेदको जटिलतालाई विशेष जोड दिन्छ र पितृसत्ताभिन्नको सामाजिक सम्बन्धलाई यस विभेदको मूल कारक ठान्दछ ।
५. यसले पितृसत्तात्मक व्यवस्था नै समाप्त पार्नुपर्छ र समाजमा विद्यमान नारी उत्पीडनलाई पूरै नष्ट गर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ ।
६. परिवारबाट सङ्घर्षको थालनी गर्नुपर्ने र विपरीत लिङ्गीविचको वैवाहिक सम्बन्धलाई निषेध गरेर महिला-महिलाविचमा सम्बन्ध स्थापित गरी समलैङ्गिक नारीवादको सिद्धान्त अगाडि बढाउनुपर्ने मान्यता राखेको देखिन्छ ।

७. यसले पुरुषलाई नै मुख्य शत्रु मानी मातृत्व, एकनिष्ठ विवाह, विपरीत लिङ्गी विवाह, एकल यौन, परम्परित घर गृहस्थी र नारी सौन्दर्य लगायतका कुरालाई पुरुषले नारी उत्पीडनका आधार बनाएको धारणा राख्दै तीप्रति वितृष्णा र घृणा व्यक्त गरी तिनलाई पुनः परिभाषित गरिनुपर्ने मत प्रकट गर्दछ ।
८. पितृसत्ताको अन्त्यका लागि पुरुषलाई पूरै निषेध गरेको देखिन्छ ।

२.५ नारीवादी समालोचना

नारी स्वतन्त्रता, समानता र अधिकारको स्थापनार्थ र नारी शोषण र उत्पीडनबाट मुक्तिको चाहना स्वरूप थालनी भएको नारीवादी मान्यता पछिल्लो समयमा सामाजिक अध्ययन र साहित्य लेखनको क्षेत्रमा समेत प्रयोग हुन थालेको छ भने समालोचनाको क्षेत्रमा त यसले एक सशक्त पद्धतिकै रूपमा व्यापकता पाएको देखिन्छ । नारीको विषयमा केन्द्रित रही समालोचना गरिने पद्धति नै नारीवादी समालोचना पद्धति हो । नारीमुक्ति सम्बन्धी विभिन्न अभियान र आन्दोलन नै यसको पृष्ठभूमिका रूपमा रहेको पाइन्छ । सिमोन द बुभाको **द सेकेन्ड सेक्स** (सन् १९४८) नामक कृतिले साहित्यमा नारीवादी चिन्तनको क्षेत्रलाई व्यापक बनाएको विश्लेषकको धारणा छ । नेपाली साहित्यको समालोचनाको क्षेत्रमा पनि यस नारीवादी समालोचना पद्धतिको प्रयोग र विकास निरन्तर हुँदै गएको पाइन्छ । विभिन्न समालोचकले यस पद्धतिका सम्बन्धमा यसरी आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन्:

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले नारीवादी समालोचनाको वास्तविक थालनी सन् १९७० को दशकमा भएको र यसै बेलादेखि नारीसम्बन्धी अध्ययन छुट्टै विषयका रूपमा हुन थालेको र यसले अमेरिका र बेलायतमा विशेष सक्रियता र लोकप्रियता पाएको तथ्य अगाडि सार्दै यस नारीवादी समालोचनाले एकातिर विगतका नारी लेखिकाका कृतिको व्यापक खोजी तथा पुनर्मुद्रण गरेको र अर्कातिर विद्वतापूर्ण तथा सिजृनात्मक नारीलेखनलाई प्रोत्साहित गरेको बताएका छन् (लुइटेले र शर्मा, २०६३ : ३७३) ।

रमा शिवाकोटीले 'नारीवादी समालोचना : एक चर्चा' शीर्षकको लेखमा पुलिङ्गकेन्द्री साहित्य रचनामा नारीहरूलाई उपहासका पात्र बनाई हेयात्मक दृष्टिले हेर्ने गरिएकाले त्यसका विरुद्धमा रही नारी समालोचकद्वारा चलाइएको स्त्रीलिङ्गकेन्द्री आन्दोलनका रूपमा नारीवादी समालोचना पद्धति रहेको जनाएकी छिन् (शिवाकोटी, २०५८ : ४२) ।

लैङ्गिक अवधारणा साहित्यमा कसरी प्रकट भएको छ भन्ने कुरा पनि नारीवादी समालोचनामा अध्ययन गरिन्छ । सिमोन द बुभा, भर्जिनिया उल्फ, जुलिया क्रिस्तेभा, एलेन सोभाल्टर, हेलेन सिक्सुज आदिका विचार नारीवादी समालोचनाका आधारमा बनेका छन् (एटम, २०६१ : २२९, २३०)

समालोचक कृष्ण गौतमले यस नारीवादी समालोचनाले नारीवादी साहित्यका इतिहास र सिद्धान्तको आलोचनात्मक पठन, नारी लिखित साहित्य र नारीहरूको चित्रण भएको साहित्यको व्यापक अध्ययन गरी इतिहास, मनोविज्ञान तथा मानवशास्त्र आदिबाट प्राप्त नारीविषयक जानकारीले नारीवादी समालोचनाको भण्डार भरेको विचार प्रस्तुत गरेका छन् (गौतम, २०५९ : ३४९) ।

गौतमले नारी समालोचना पद्धतिबारे थप प्रकाश पार्दै साहित्यमा चित्रित नारीका स्थिति र अवस्था, पुरुष शासित समाजमा उसले भोगेका उत्पीडन, पुरुषकी भोग्या र खेलौना बन्नुपर्ने उसका विवशता, छोरी, बुहारी, पत्नी, सौता, आमा, सासू आदि उसका अनेक रूपको व्याख्या, विवेचना र छलफल गर्नु नै स्त्रीवादी आलोचकको काम हो र सो आलोचकले एकातिर पुरुषलिखित साहित्यमा स्त्रीको के कस्तो भूमिका रहेको छ भन्ने अध्ययन विश्लेषण गर्दछ भने अर्कातिर स्त्रीलिखित साहित्यमा पनि उसको लेखन, विचार, अनुभव कसरी प्रस्तुत गरेकी छ भन्ने अध्ययन गरिने बताउँछन् । यसरी उनले पितृसत्तामा साहित्यमार्फत् नारीका स्थिति र अनुभूतिको अध्ययन नै नारीवादी समालोचना भएको स्पष्ट पारेका छन् (गौतम, २०५९ : ३४५) ।

ज्ञानु अधिकारीले नारीवादी समालोचनालाई नारीमुक्तिको आवाजसँगै साहित्यमा प्रवेश गरेर विकसित हुँदै गरेको एउटा पद्धति हो जसको मूल विचार नारीहरूमाथि गरिँदै आएको सामाजिक, आर्थिक, वैचारिक, यौनमूलक आदि भेदभावका विरुद्ध नारीले बोल्नुपर्छ र अधिकार प्राप्तिका लागि लड्नुपर्छ भन्ने रहेको छ भनेकी छिन् (अधिकारी, २०६८: ३४, ३५) ।

नारीवादी समालोचनाको सन्दर्भमा लक्ष्मणप्रसाद गौतमले यो पितृसत्तात्मक पुरुषप्रधान समाजको विरोध, नारी अस्तित्वको खोजी, नारी सत्तात्मक समाजको स्थापनाको आग्रह राख्दै नारीलेखन र नारीसाहित्यको समुन्नयनमा जोड दिई लैङ्गिक अवधारणामा आधारित समालोचना लेखनमा केन्द्रित रहनु यसको मान्यता, विशेषता र प्रवृत्ति रहेको र यिनै प्रवृत्तिबाट यो अधि बढिरहेको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् (गौतम, २०६६ : ३९) ।

यसरी अमेरिकाली राज्यक्रान्तिवाट नारीमुक्तिको आवाजका साथ विकसित हुँदै आएको नारीवाद साहित्य र समालोचनामा समेत सशक्त रूपमा प्रयोग भएर छुट्टै अस्तित्व कायम गरेको देखिन्छ । नारीवादी समालोचना पद्धतिले अतीतका साहित्यमा नारीप्रति निर्मित धारणालाई भत्काई पुनर्मूल्याङ्कनको प्रयास गरेको छ । यो मूलतः नारीका विषयमा मात्र केन्द्रित रही उनीहरुमाथि हुँदै आएका विभेद, शोषण र उत्पीडनप्रति आलोचनात्मक दृष्टि राखी नारीको अस्तित्व र पहिचानको पक्षमा केन्द्रित रहन्छ । यसले नारी लेखन वा नारीवादी लेखनलाई समालोचनाको मूल विषयवस्तु मान्दछ ।

उत्तरआधुनिक समालोचनाको रूपमा विश्वव्यापी रूपमा अगाडि बढिरहेको यो समालोचना पद्धतिले निम्न विशेषताका साथ आफ्नो छुट्टै पहिचान कायम गरेको देखिन्छ :

१. यसले नारीलेखनलाई नै समालोचनाको मूल विषय ठानी नारीलेखनको विषय, शिल्पसंरचना आदिका आधारमा कृतिमा प्रस्तुत नारीका जीवनको विविध पक्षको विश्लेषण नारीवादले गर्दछ ।
२. पितृसत्ताको विरोध गर्दै पुरुषसँगको प्रतिस्पर्धी शक्तिकेन्द्रको रूपमा नारीशक्तिलाई स्वीकार गर्दै कला, साहित्य र समाज आदिमा नारीको बौद्धिक शासन स्थापित हुनुपर्ने दृष्टिकोण नारीवादले राख्दछ ।
३. नारी साहित्यकारका कृति तथा नारीवादी कृतिमा प्रस्तुत नारी संवेदना, अनुभूति, विषय, नारीमुक्ति, भाषा, शैली, शिल्प तथा संरचना, अभिव्यक्ति कुशलता, शब्दचयन र वाक्य गठन आदिको अध्ययन नारीवादले गर्दछ ।
४. बहुलवादी दृष्टिकोणअनुरूप मार्क्सवाद, मनोविश्लेषणवाद, उत्तरसंरचनावाद, विनिर्माणवाद आदिसँग निकट रही लैङ्गिक समालोचनाको आफ्नै स्वायत्त सिद्धान्त नारीवादले स्थापित गरेको छ ।
५. पितृसत्ताको विरोध तथा अस्वीकार, नारीवादी दृष्टिले नारी चरित्रको विविध कोणबाट अध्ययन, नारी स्वतन्त्रता, समानता, नारीमुक्ति र नारी अस्तित्व स्थापित गर्ने उद्देश्य, यथास्थितिवादको विरोध र क्रान्तिकारी तथा नारी पक्षधर परिवर्तनको चेतनामा केन्द्रित रहनु नारीवादी समालोचना पद्धतिको मूल वैशिष्ट्य हो ।

यसरी नारीमुक्ति अभियान र आन्दोलनका विभिन्न चरणसँगै नारीवादको सैद्धान्तिक मान्यतालाई ग्रहण गर्दै सन् १९६० को दशकपछि साहित्यमा प्रवेश गरेको नारीवादी समालोचना मूलतः राजनीतिक

नारीवादी समालोचना, गाइनो समालोचना र फ्रान्सेली नारीवादी समालोचना गरी तिन चरणमा विकसित भएको देखिन्छ । यो पूर्णतः नारीमाथि नै केन्द्रित भएर पितृसत्ताको विरोध र नारीमुक्तिको प्रयासमा प्रतिबद्ध हुँदै उत्तरआधुनिकतावादी-बहुलवादी समालोचना पद्धतिका रूपमा विकसित भएर नेपाली साहित्य र समालोचनाको क्षेत्रमा समेत प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत शोधमा पनि नारीवाद र नारीवादी समालोचनाबाटै विभिन्न आधार ग्रहण गरी बालकृष्ण समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारीको अवस्था, परिवार र समाजले उनीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण र गरेको व्यवहार, स्वतन्त्रता र समानताको अवस्था र विभेद, स्वयम् नारी पात्रका नारी चेतना, शोषण र विभेदप्रतिको विद्रोह उनीहरूमार्फत् के कसरी प्रस्तुत भएको छ सोको अध्ययन गरिएको छ ।

२.६ नाटक विश्लेषणको आधार

नारीवादी प्रवृत्तिका आधारमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकको विश्लेषण गरिएको यस शोधमा नारीवादसँग सम्बन्धित मूलभूत मान्यतालाई आधार मानी नारीवादी समालोचना पद्धतिले ग्रहण गरेका विभिन्न मान्यतामध्ये निम्न मान्यतालाई अवलम्बन गरी विश्लेषणको ढाँचा तयार पारिएको छ । त्यसैको आधारमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा कथानक, घटना र नारीपात्रमा केन्द्रित भई उनीहरूले भोगेका नारी स्वतन्त्रता र समानताको अवस्था तथा नारी शोषण र उत्पीडनका विरुद्धमा देखा परेका चेतना र शोषण एवम् विभेदका विरुद्ध गरिएको विद्रोहको विश्लेषण गरिएको छ । पितृसत्ता र लैङ्गिक विभेदको अन्त्यको माग राख्दै नारी स्वतन्त्रता, समानता, अस्तित्व, अधिकार र मुक्तिको आवाज उठाउनु नै नारीवादी समालोचनाको मूल विशेषता हो । यसले पितृसत्तात्मक समाजमा नारीमाथि भइरहेका समाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, लैङ्गिक र यौनगत आदि विभेदको अन्त्य हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ । अतः यस शोधमा समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा तिनै पक्षहरू के कसरी आएका छन् भन्ने अध्ययन विश्लेषण गर्नका लागि शोधसमस्यामा केन्द्रित रही नारीवादी समालोचनाले ग्रहण गरेका विभिन्न आधारमध्ये नारी स्वतन्त्रता र समानता, नारी भिन्नता गरी दुई आधारको अवलम्बन गरिएको छ ।

२.७ निष्कर्ष

नारीवाद नारीमाथि हुँदै आएको उत्पीडन र दमन विरुद्ध मुक्तिको अभियान हो । यसले नारी स्वतन्त्रता, अस्तित्व, अधिकारका लागि आवाज उठाउँछ । नारीले भोग्दै आएका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, धार्मिक, वैचारिक र यौनगत आदि सबै प्रकारका भेदभावको विरोध गरी नारी

समानताको पक्षमा लड्छ । नारी भएकै कारण घर, परिवार, समाज र राज्यबाट हुँदै आएका शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारको विरोध गरी राज्य र कानुनी तवरमै यसमा परिवर्तन हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ । यो महिलाको आत्मनिर्भरता, आर्थिक सबलता र सामाजिक सहभागितामा केन्द्रित रहेको पाइन्छ ।

उदारवादी नारीवादले व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानतालाई नैसर्गिक र प्रमुख ठान्दै समानता, स्वतन्त्रता र विकासको पक्षमा आवाज उठाउँछ । महिला प्रजनन अधिकारको माग राखी महिलाको शरीरको प्रयोगमा पुरुष नियन्त्रणको विरोध गर्छ र पितृसत्तालाई सम्पूर्ण शोषणको कारक र स्वतन्त्रताको बाधक ठान्दछ । लैङ्गिक विभेद हटाउन समान शिक्षा, समान ज्याला, राजनैतिक तथा कानुनी विकास र सञ्चारबाट सम्भव हुने ठान्दछ । यसले नारीक आर्थिक रूपमा परनिर्भर रहनाले नै शोषणमा पर्ने मान्यता राख्दछ र यस नारीवादले व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई सर्वाधिक महत्त्व दिई वैयक्तिक स्तरमा नारीले भोग्ने हरेक प्रकारका शोषणका विरुद्ध आवाज उठाएको पाइन्छ । प्रजनन अधिकार, यौन शोषण र आर्थिक शोषणका पक्षमा आवाज उठाई पितृसत्ताप्रति विरोध जनाउँछ ।

माक्सवादी नारीवादले पुँजिवादी संरचनाका कारण महिलामाथि शोषण, दमन र अत्याचार भएको निष्कर्ष निकाल्छ । पुँजिवादी सामाजिक संरचना अर्थात् वर्गीय समाजमा हुने दुई वर्गमध्ये धनी शोषक र गरिब शोषित रहे भन्ने पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषसत्तामा रहेका कारण यिनीहरू शोषक र नारीहरू शोषित हुने गर्दछन् भन्ने दृष्टिकोण माक्सवादी नारीवादले राख्दछ । तसर्थ शोषणरहित समाजका लागि नारी र पुरुषबिच सङ्घर्ष नभई शोषक र शोषितबिच हुनुपर्ने धारणा राख्दछ । यसले शोषणको अन्त्यका लागि आधारभूत परिवर्तनले नहुने पुँजिवाद र पितृसत्ताको अवसान नै हुनुपर्ने मान्यता राख्दछ । यसरी यस नारीवादले नारीलाई शोषितको वर्गमा राखी नारीमुक्ति र जनमुक्तिको आन्दोलन एकसाथ हुनुपर्ने निष्कर्ष निकाल्छ ।

नारी शोषणको कारक लैङ्गिक विभेदलाई नै मान्ने समाजवादी नारीवादले श्रममा पुरुषको नियन्त्रण भएकाले नारी शोषित भएको, शोषणबाट मुक्तिका लागि उत्पादन पद्धतिमा र वैचारिक तथा मनोवैज्ञानिक संरचनामा समेत परिवर्तन हुनुपर्ने अन्यथा शोषणले निरन्तरता पाइरहने धारणा राख्दछ । यसले पितृसत्ताकै कारण नारी शोषित र उत्पीडित रहनुपरेकोले पितृसत्ताको अन्त्यको माग राख्दछ । समाजवादी नारीवादले नारीहरू घरेलु तथा बाहिरी श्रम शोषणमा परेको सन्दर्भ उठाई यसको विरोध गर्दछ । त्यस्तै लैङ्गिकताका आधारमा गरिने श्रम विभाजन, त्यस अनुरूपको सांस्कृतिक मान्यता र नारीमाथि हुने सबै प्रकारका दमन र शोषणप्रति सङ्घर्ष गर्नुपर्ने धारणा राख्दछ । यस नारीवादले

महिलालाई घरायसी दासताबाट मुक्ति दिलाउनुपर्ने, आर्थिक तथा सामाजिक शक्तिको पुनर्विभाजनको माग र लैङ्गिक आधारमा समाजको पुनः संरचनाको लागि सशक्त रूपमा विद्रोहको आवाज उठाउँछ ।

आमूल नारीवादले नारीहरू विश्वव्यापी रूपमा प्रत्येक तहमा शोषित रहेका र यस्तो शोषण हटाउन सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक शोषण निर्मूल पार्नुपर्नेमा जोड दिन्छ । पितृसत्तात्मक सोच र मूल्य, मान्यता नै नारी शोषण र उत्पीडनको प्रमुख जड भएकाले यसलाई पुरै समाप्त गर्नुपर्ने, नारी सबैभन्दा बढी परिवारबाट नै शोषण र दमनमा पर्ने गरेकाले परिवारबाटै सङ्घर्षको थालनी हुनुपर्नेमा सशक्त आवाज उठाउँदै यसले विपरीत लिङ्गविचको वैवाहिक सम्बन्धलाई समेत पुरै निषेध गरी समलैङ्गिक नारीवादको स्थापना हुनुपर्ने जनाउँछ । यसले मुख्य शत्रु पुरुषलाई ठानी विद्रोहको आवाज उठाउँछ ।

यसरी नारीवादले चारै प्रकारका नारीवादका विभिन्न पक्षलाई आधार मानी नारी शोषणको विरुद्धमा आवाज उठाई मुक्तिका लागि विद्रोह गर्नुपर्नेमा जोड दिन्छ ।

समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा प्रस्तुत नारी विद्रोहलाई आधार मानेर उनको **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा मुख्य गरी उदारवादी नारीवादका मान्यतामा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानता

३.१ विषय परिचय

आधुनिक कालका पछिल्ला चरणका नाटकहरूमा विभिन्न किसिमका नारीवादी प्रवृत्ति तथा नारी चिन्तनहरू पाइन्छन् । बालकृष्ण समको **स्वास्नीमान्छे** नाटक काल्पनिक तथा दुःखान्त नाटक हो । यस नाटकको नारीवादी दृष्टिबाट अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा नारीवादको सैद्धान्तिक परम्पराको अध्ययन दोस्रो परिच्छेदमा गरिएको छ । त्यसैले यस परिच्छेदमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानताको अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ स्वास्नीमान्छे नाटकमा नारी चिनारी

स्वास्नीमान्छे नाटकमा प्रमिलापुरीमा बस्ने स्वास्नीमान्छेका समस्या प्रस्तुत गरिएको छ । प्रमिलापुरी नाटककार समको विश्व र मानव सभ्यताका भावी विकासको परिकल्पना र अन्तर्दृष्टिमा आधारित यस्तो समृद्ध र सम्पन्न स्वप्नलोक हो जसको निर्माण स्वास्नीमान्छेले गरेका छन् । यसमा स्वैरकल्पनाको भूमिका भएकाले यसलाई अभिव्यञ्जनावादी नाटक पनि भन्न सकिन्छ । प्रमिलापुरीको निर्माण लोग्नेमान्छेसँग बदला लिने नियतबाट भएको र स्वास्नीमान्छेद्वारा शासित लोग्नेमान्छे आफ्नो अस्तित्व र बर्चस्वको लागि संगठित भएर युद्ध गरेकाले यस नाटकमा नारीवादी प्रवृत्तिको बाहुल्यता रहेको छ । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा समूहगत वैचारिक द्वन्द्वको प्रावल्य प्रमुख रूपमा आएको छ । यस नाटकमा नारी शोषण नभएर नारीद्वारा पुरुष शोषित भएको र पुरुषले आफ्नो अधिकारको लागि नारीसँग विद्रोह गरेको कुरालाई देखाइएको छ । नाटकमा नाटककार समले नारी पुरुषबाट होइन नारी नारीबाटै शोषित र पीडित छन् नारीले नै नारीमाथि विभिन्न किसिमका विभेदपूर्ण क्रियाकलाप गर्दै आएका कुरालाई मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस अध्यायमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानताका पक्षमा नै केन्द्रित भएर यस नाटकको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३ नारी स्वतन्त्रता र समानता

कसैको अधीन वा बन्धनमा नरहेको अवस्था नै स्वतन्त्रता हो । पितृसत्तात्मक समाजमा नारी कुनै न कुनै रूपमा पुरुषबाट शोषित थिए । उनीहरू पिता, पति वा पुरुषकै अधीनमा रहने कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ । नारी भएकै कारणले नारी घर, परिवार, समाज र राज्यबाटै विभिन्न खालका विभेद, शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचार सहँदै आएका देखिन्छन् । यसरी पितृसत्तात्मक नियन्त्रण र विभिन्न क्षेत्रमा भोग्दै आएको विभेदबाट मुक्तिको प्रयासस्वरूप नै नारीवादी चेतना विकसित भएको देखिन्छ ।

जसरी घर, परिवार र समाजमा पुरुष स्वतन्त्र छन्, उनीहरूले कसैको अधीन, नियन्त्रण, डर, त्रास र हस्तक्षेपमा बस्नु पर्दैन, त्यस किसिमको स्वतन्त्रता नारीले पाउन सकेको देखिँदैन । त्यस्तो व्यक्तिगत स्वतन्त्रता नहुनेवित्तिकै सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक आदि क्षेत्रमा उनीहरूको उपस्थिति हुन सक्दैन र महिला सधैं पछाडि नै रहन्छन् । त्यसैले यस्ता विभेदको अन्त्य हुनुपर्ने माग नारीवादले राख्छ । जसरी पितृसत्तात्मक समाजमा नारी स्वतन्त्रता र समानता भए मात्र नारी र पुरुषको समान हैसियत र अधिकार स्थापित हुन्छ, त्यसैगरी कुनै पनि कृति नारीवादी हुन नारी स्वतन्त्रता र समानताका लागि आवाज उठाइएको हुनुपर्नेमा दुई मत छैन ।

अतः समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानताको अवस्था के कस्तो छ, घर, परिवार, समाज र सम्बन्धित अन्य क्षेत्रबाट नारी स्वतन्त्रता र समानता प्रदान गरिएको छ कि छैन भन्ने अध्ययन यस परिच्छेदमा गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा नारीवादी अभियान र आन्दोलनका विभिन्न पक्षहरू अध्ययन गर्ने क्रममा नारीवाद सम्बन्धी गरिएका पूर्वअध्ययन र सन्दर्भ सामग्रीका आधारमा नारी स्वतन्त्रता र समानता अन्तर्गत व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानता, पारिवारिक स्वतन्त्रता र समानता, सामाजिक स्वतन्त्रता र समानता, आर्थिक स्वतन्त्रता र समानता, लैङ्गिक स्वतन्त्रता र समानता, राजनीतिक स्वतन्त्रता र समानता र यौन स्वतन्त्रता र समानता सम्बन्धी आधारहरू तय गरी नाटकको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ :

३.३.१ व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानता

कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो इच्छा, चाहना र स्वभावअनुसार जिउन, हिँडडुल गर्न, घुमफिर गर्न, आफ्नो जिन्दगीको निर्णय गर्न पाउने स्वतन्त्रता नै व्यक्तिगत स्वतन्त्रता हो । आफ्नो इच्छा र क्षमता

अनुसारको शिक्षा आर्जन गर्न पाउनु, राजनीतिक पार्टी, धर्म छनोट गर्न पाउनु, आफूले चाहेको जीवनसाथी रोज्न, विवाह गर्न पाउने स्वतन्त्रता व्यक्तिगत स्वतन्त्रता हुन् तर नारीले नारी भएकै कारण व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको उपभोग गर्नबाट वञ्चित भएका छन् । नारीवादी नारीवादलाई व्यक्तिगत राजनीतिकको संज्ञा दिन्छन् अर्थात् नारीवादले व्यक्तिगत स्तरमा गरिने शोषणलाई विश्लेषण गरेर नै सार्वजनिक र राजनीतिक क्षेत्रमा महिलामाथि हुने अत्याचार र शोषणलाई बुझ्न सकिने मान्यता राख्दछ । यसरी सर्वप्रथमतः नारी पनि मानिस र एक व्यक्ति हो, त्यसैले नारीले पनि व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न पाउनुपर्छ । जहाँ व्यक्तिगत स्वतन्त्रता कुण्ठित हुन्छ, त्यहाँ अन्य सबै स्वतन्त्रताको हनु भएको हुन्छ । वास्तवमा वैयक्तिक स्वतन्त्रता सबै स्वतन्त्रतामध्ये प्रमुख स्वतन्त्रता हो । यसर्थ नारीवादले यस्तै मान्यता राख्दै व्यक्तिको स्वतन्त्रतामा जोड दिँदै यो नारी पुरुष दुवैले समान रूपमा पाउनुपर्ने धारणा राख्दछ ।

स्वास्नीमान्छे नाटक स्वास्नीमान्छेकै विषयलाई मुख्य रूपमा अगाडि देखाएर लेखिएको कल्पनाशील नाटक हो । नाटककार बालकृष्ण समले यस नाटकमा प्रमिलापुरीमा बस्ने स्वास्नीमान्छेका समस्यालाई नै मुख्य रूपमा देखाएका छन् । प्रमिलापुरी वास्तविक लोक नभएर नाटककारद्वारा परिकल्पित एक स्वप्नलोक हो र यहाँ बस्ने स्वास्नीमान्छे पनि वास्तविक नभएर काल्पनिक रहेका छन् । यस नाटकमा नारी शोषण नभएर नारीद्वारा पुरुष शोषित भएको र पुरुषले आफ्नो अधिकारकालागि नारीसँग विद्रोह गरेको कुरालाई देखाइएको छ । त्यसैले यस नाटकमा बाहिरी रूपमा पुरुषबाट नारी शोषित नभएर नारीबाट पुरुष शोषित भएको कुरालाई नै मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकमा स्वयं स्वास्नीमान्छे नै शासकका रूपमा आएका छन् । नारीद्वारा शासित प्रमिलापुरीमा शासनका सबै निकायमा नारीहरूकै नियन्त्रण र अधिकार कायम छ । नारीद्वारा नै पुरुषहरू शासित छन् । स्वास्नीमान्छेले यस प्रमिलापुरी राज्यमा पुरुषमाथि आफ्नो अधिकार जमाएर नै अगाडि बढेका छन् ।

यस नाटकमा आएका स्वास्नीमान्छे व्यक्तिगत रूपमा स्वतन्त्र र पुरुषसरह नै समान अवसर पाएर अगाडि बढेका छन् । यस नाटकमा आएका स्वास्नीमान्छे विभिन्न विधि प्रविधिको आविष्कार गर्ने र त्यसद्वारा तिनले युद्धप्रिय लोग्नेमान्छेलाई शान्तिप्रिय तुल्याई संसारबाट हिंसा र युद्धको अन्त्य गर्ने दृढ इच्छा प्रकट गरेका छन् । यस नाटकभरि नै स्वास्नीमान्छेकै हैकम र अधिकार चलेको देखिन्छ । त्यसैले गर्दा यस नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र नारी समानताको पक्षमा स्वास्नीमान्छेले व्यक्तिगत रूपमा विभिन्न आवाज पाइन्छ ।

नाटकको प्रथम अङ्कको पहिलो दृश्यमा नै चोभारको पारि खोलामा हिँड्दै गरेकी एक भँक्रिनी देखिन्छे । उसलाई खोलामा पौडी खेल्दै गरेका बालकहरूले बोक्सी बुढी भनी खोलामा धकेलिदिन्छन् । यस घटनामा प्रस्तुत नाटकमा पुरुषले नारीमाथि गरेको शोषणलाई नै मुख्य रूपमा देखाउन खोजिएको छ । यस घटनाले प्रस्तुत नाटकमा नारीले आफूमाथि पुरुषद्वारा भएको शोषणको अन्त्य गर्नका लागि हरेक नारीले व्यक्तिगत रूपबाटै नै आफ्ना आवाजहरू उठाउनुपर्ने कुरालाई यस उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ । “पारि किनारैकिनार परतिरबाट भँक्रिनी बूढी डराई-डराई यताउति पल्याकपुलुक हेर्दै सेपिएर आइरहेकी छन् । अरुहरू उनलाई देख्छन् - हल्ला हुन्छ (सम, २०३३, पृ. १) ।” सुरुमा पितृसत्ताबाट व्यक्तिगत रूपमा पछाडि परेका नारीहरू प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण पछि भने स्वतन्त्र र पुरुषसरह समान रूपमा देखा परेका छन् ।

यस नाटककी नारीपात्र भँक्रिनी बाबु, पति र छोराद्वारा पीडित छे । नाटककार बालकृष्ण सम स्वयम् नै यस नाटकका पुरुषपात्रका रूपमा आएका छन् । नारीपात्र भँक्रिनी र समबिचको कुराकानीबाट यस नाटकमा परम्परादेखि नै पुरुषको शोषणमा पर्दै आएका नारी आफ्नो व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानताका लागि नारीद्वारा निर्मित, नारीकै शासन र अधिकारमा चल्ने स्वतन्त्र राज्यको स्थापना गर्ने कार्यतर्फ लागेको कुरालाई मुख्य रूपमा देखाउन खोजिएको छ । नारी पुरुषद्वारा हेपिएर होइन पुरुषसरह नै व्यक्तिगत रूपमा अगाडि बढ्न सक्छन्, शासन गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई पनि यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकमा नारी स्वतन्त्रताको पक्षमा भँक्रिनीले बोलेका कुरालाई उदाहरणका लागि यसरी देखाउन सकिन्छ, “वनभँक्रिनी- (अनौठो र धोत्रो स्वरले) हाम्रो ईश्वरलाई भेट्ने तपस्या हैन-स्वास्नीमान्छे र लोग्नेमान्छेको सम्बन्ध ‘लोग्ने-स्वास्नी’ मा हैन ‘आमा-छोरा’ मा सिद्ध गर्ने, स्वास्नी-मान्छेलाई छोराको अत्याचारबाट बचाउने (पृ. १३) ।”

प्रस्तुत उद्धरणमा स्वास्नीमान्छे पुरुषको दमनमा परेर हैन स्वतन्त्र भएर बाँच्न चाहन्छन्, नारीहरू आफ्नै फरक खालको पहिचान बोकेर अगाडि बढ्न चाहन्छन्, पुरुषद्वारा दबिएर होइन स्वतन्त्र र समान हैसियत व्यक्तिगत रूपमा अगाडि बढ्न चाहन्छन् भन्ने कुरालाई नै मुख्य रूपमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ ।

यस नाटकमा नारीपात्र सानो छँदा स्वतन्त्र रहेको र ठूलो हुँदै गएपछि पुरुषप्रधान समाजले आफूलाई विभिन्न किसिमका दमन र शोषणमा फसाउँदै आएको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

महिलाले जन्मघरमा रहँदा बस्दा दाजु, भाइ तथा बाबुको अधीनमा रहेर बाँच्नुपर्ने र विवाह पश्चात् पतिको अधीनमा रहेर बस्न बाध्य रहनुपर्ने जस्ता कुराको विरोध स्वरूप नारीहरुले व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानता खोज्दै प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र राज्यको स्थापना गरेका हुन् । लोग्नेमान्छे पुरुष भएकै कारण समाजले उसलाई जुनसुकै काम गर्न पनि व्यक्तिगत स्वतन्त्रता दिने र स्वास्नीमान्छे नारी भएकै कारण समाज तथा पितृसत्तात्मक राज्यबाट हेपिएर बस्नुपर्ने, व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई दबाएर राख्नुपर्ने जस्ता फरकपनका कारण प्रमिलापुरी जस्तो नारी समानता र स्वतन्त्रतामा आधारित समाजको निर्माण गर्ने काममा महिला अगाडि बढेका छन् । प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण पछि यस नाटकका नारीपात्र व्यक्तिगत रूपमा स्वतन्त्र र पुरुषसरह समान हैसियत भएका पात्रका रूपमा आएका छन् । पुरुषप्रधान समाजमा जन्म लिएर हुर्केकी भँक्रिनीले पुरुषको दमन, शोषणजस्ता क्रियाकलापलाई सहन गर्न नसकी व्यक्तिगत रूपमा स्वतन्त्र भएर बाँच्ने चाहस्वरूप ऊ प्रमिलापुरी राज्यमा गएको छे । यस कुराले पनि भँक्रिनी जस्ता नारी अरुबाट हेपिएर, दबिएर होइन स्वतन्त्र रूपमा व्यक्तिगत रूपमा अगाडि बढ्न चाहन्छन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटकलाई भँक्रिनी जस्ता विभिन्न खालका व्यक्तिगत पात्रले अगाडि बढाएका छन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटकका पात्रमा धीराधा, मुक्तावली, काञ्चनप्रभा, मञ्जुवीणा, चन्द्रमाला, शरावती, ग्लौ, ईली, अर्गला, अश्विनी, कादम्बिनी, ज्वाला, शेफालिका, ऋता, आस्फोता, बसुन्धरा, छाया, जया, अम्मा, भा, लालाटिक, लासिका, भँक्रिनीबुढी लगाएत पात्रहरू पनि व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानताको चाहना राख्दै स्वतन्त्र राज्यको खोजीमा प्रमिलापुरी राज्यमा आएका छन् । नाटकमा आएका यी नारीपात्रका पनि आ-आफ्नै किसिमका व्यक्तिगत भूमिका र विशेषता रहेका पाइन्छन् ।

नेपाली समाजले गरिब, वृद्धा, असाह्य र कथित असुन्दर नारीलाई चोर्नी, बोक्सी, भँक्रिनी आदि अनेक लाञ्छना लगाउने गरेको छ । नारीले यस्तो पीडा वर्तमान समयमा पनि भोगिरहेका छन् । यसका निर्मित नारीले व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा आफ्ना आवाज उठाउनुपर्छ, पितृसत्ताको विरोध गर्दै नारी समानता र स्वतन्त्रतामा आधारित समाजको निर्माणमा लाग्नुपर्छ भन्ने कुरालाई पनि यस नाटकमा मुख्य रूपमा देखाउन खोजिएको छ । यस कुरालाई उदाहरणका लागि वनभँक्रिनीले बोलेका केही कुराहरुबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ, “त्यस्तो अशुद्ध नबोल्नुहोस्- ‘पोथी हाँस जेठी कि उसको पोथी फुल ? शुद्ध यो प्रश्न हो, भाले हाँसको प्रश्न यहाँ छैन । त्यसमा पनि अवश्य पहिला पोथी फुल हो । पोथी हाँस त पछिल्लो विकसित जीव । वास्तवमा लोग्नेमान्छे स्वास्नीमान्छेको शरीरदेखि अलग रहेको

एक इन्द्रिय हो ।” (पृ. १५) । प्रस्तुत कथनमा भनेअनुसार यस सृष्टिको सञ्चालककर्ता भनेकै स्वास्नीमान्छे वा नारी नै हुन् तर पनि स्वास्नीमान्छे आफूले सिर्जना गरेका पुरुष नामका जीवबाट शोषित र पीडित छन् । यसका लागि नारी वा स्वास्नीमान्छेले आफ्नो हक अधिकारका लागि, आफ्नो पहिचान र मूल्यप्राप्तिका लागि एकजुट भएर लाग्नुपर्ने कुरालाई पनि यस नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । मुख्य गरेर यस कथनमा वनभँक्रिनीले नारीहरू पुरुषबाट हेपिएर, थिचिएर, दबिएर होइन स्वतन्त्र रूपमा आफ्ना हक अधिकारको प्रयोग गर्दै अगाडि बडन पाउनुपर्छ भन्ने व्यक्तिगत धारणा राखेकी छिन् ।

यस नाटकमा आएका अन्य नारीपात्रले पनि नारी स्वतन्त्रता र समानताका बारेमा आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । धीराधा चँखुती-बँखुती गुफाभित्रको प्रमिलापुरी राज्यकी महारानी र यस नाटककी प्रमुख पात्र हुन् । यिनी नाटककारकी परिकल्पित मानवीय आदर्शकी प्रतिमूर्ति हुन् । प्राचीन विचारकहरूले नाटकको प्रमुख पात्र उच्चकुलीन, विख्यात, समृद्ध र सर्वगुण सम्पन्न हुनुपर्छ भनेकामा धीराधा यी सबै गुणले युक्त व्यक्तिगत पात्रका रूपमा आएकी छिन् । नाटकको पहिलो अङ्कको एघारौँ दृश्यमा देखा परेकी धीराधाले प्रमिलापुरीमा सत्वगुणको स्थापना गरी सद्भावनाको राज्य चलाउने सङ्कल्प गरेकी छिन् । नित्सेको दयालाई पाप र कमजोरी ठान्ने दर्शन र मनुको स्वास्नीमान्छेलाई लोग्नेमान्छेको अधीनमा राख्ने दर्शनको विरोधस्वरूप आफ्नो व्यक्तिगत धारणालाई व्यक्त गर्दै नारीवादी धारणालाई मुख्य रूपमा अगाडि बढाउने काम गरेकी छिन् । नारी पनि पुरुषसरह स्वतन्त्र र समान छन् भन्ने व्यक्तिगत धारणा पनि उनले व्यक्त गरेकी छिन् ।

आत्माको अमरता स्वर्ग, मृत्यु, पाताल, पूर्वजन्म र पुनर्जन्ममा विश्वास नगर्ने धीराधाको विज्ञान र अध्यात्मको मेलबाट संसारको प्रगति गर्न सकिने व्यक्तिगत धारणा रहेको छ । यसको फलस्वरूप उनले कादम्बिनी र ऋतालाई एकै ठाउँमा बसेर अनुसन्धान गर्न लगाएर भगवान् कृष्णले समेत गर्न नसकेको भावपरिवर्तन गराउन सफल भएकी छिन् । कर्तव्यको वास्ता नगरेर चल्ने कर्मलाई यिनी हावाको भुमरी ठान्दछिन् र सद्भावनाले राज्य गराउन नसके पनि राज्य चलाउनु व्यर्थ ठान्दछिन् । यस कुरालाई स्पष्ट पार्नका लागि धीराधाले व्यक्त गरेका केही कुराहरूलाई उदाहरणका रूपमा यसरी व्यक्त गरिएको छ:

“चलन सकछ, तर कर्तव्यको वास्ता नगरेर चलेको कर्म हावाको भुमरीजस्तै हुन्छ, अलिकति धूलोलाई चक्कराएर एक खम्बा खडा गयो, गर्दागर्दै फुस्सा । त्यसैले कवि सद्भावनाले राज्य गरेपछि राज्य चलाउने काम छैन । त्यस भावनालाई यदि राज्य गराउन सकिन्न भने पनि राज्य चलाउने काम छैन । त्यसैले हामी उद्योग गरिहेछौं, मनुष्यलाई भाव परिवर्तन गराउन सकिन्छ, भावनाको रजाइँ हुन्छ हुँदैन हेरौं (२०३३, पृ. ३४) । ”

प्रस्तुत कथनमा पनि यस नाटककी मुख्य पात्र धीराधाले घुमाउरो पारामा पुरुषमा रहेको अहमताको भावनालाई परिवर्तन गराई स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित समाजको निर्माण गर्ने कुरामा जोड दिएकी छिन् । पुरुषमा रहेको नारीप्रतिको दमनकारी भावमा परिवर्तन गराएर, उनीहरूको गुणमा परिवर्तन गराएर नारी र पुरुषलाई व्यक्तिगत रूपमा स्वतन्त्रता र समानता प्रदान गरेर समानतामा आधारित समाजको निर्माण गर्न सकिने कुरामा पनि उनले जोड दिएकी छिन् ।

मानिस मात्रको भूल हुन्छ भन्ने धीराधाले कर्तव्यको वास्ता नगरेर चलने कर्मलाई हावाको भुमरी जस्तै ठान्छिन् । आमाछोरालाई समान अधिकार दिन नसकेको स्वीकार गर्ने धीराधाले लोग्नेमान्छेलाई उमेर पुगेका बालकको रूपमा लिएकी छिन् र बालकलाई नहुर्कन्जेल सिकाईसधाई तह लगाउने अधिकार पनि जन्म र जीवन दिने आमाको हुने हुनाले भावपरिवर्तन गराई सत्ववम नखाएसम्म आमाछोराको अधिकार समान हुनु हुँदैन भन्ने व्यक्तिगत धारणा उनले प्रस्तुत गरेकी छिन् । उनी छुट्टै देवताको कल्पना गर्न छोडेर मनुष्यले यही पृथ्वीलाई स्वर्ग र मनुष्य आफैँ ईश्वर बन्नुपर्छ भन्छिन् । अध्यात्मवादप्रति विश्वास नभए पनि धीराधाले अध्यात्मवाद र भौतिकवादको मेलबाट भावपरिवर्तनको उपाय निकाल्न लगाएकले उनी आध्यात्मिक भौतिकवादी हुनभन्न सकिन्छ । रोग, भोक र अशिक्षालाई निर्मूल गरेकी धीराधाको राज्यका सम्पूर्ण कारखाना राष्ट्रिय सम्पत्तिका रूपमा रहेका छन भन्ने कुरा यस नाटकमा स्वतन्त्रता र समानताका रूपमा आएका छन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र र समानतामा आधारित मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गरी नारी र पुरुषलाई समान अधिकार, समान व्यवहार, समान हैसियत प्रदान गरेर व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानता प्रदान गरेका छन् ।

नारी अधिनायकतन्त्रकी सर्वोच्च शक्तिका रूपमा स्थापित धीराधाले स्वास्नीमान्छे जतिलाई सभ्य र सुसंस्कृत भएको दावी गर्दै उनीहरूलाई नै सारा अधिकार दिएकी छिन् । नारीलाई पुरुषभन्दा माथि

उठाएर प्रस्तुत उनले गरेकी छिन् । पुरुष वर्गलाई उच्च सम्मानित पद नदिए पनि धीराधाले उनीहरूलाई सम्मान भाव भने देखाएकी छिन् । प्रमुख विरोधी शक्तिका रूपमा उभिएको शितिकण्ठलाई अन्त्यसम्म पनि सम्मानभाव देखाउँदै आफ्नै छेउमा आसन दिएर विचार प्रकाशनको अवसर समेत दिएकी छिन् । त्यसैले धीराधामा विरोधी व्यक्ति र विचारलाई सहन सक्ने शक्ति छ भन्न सकिन्छ । लोग्नेमान्छेलाई पनि सभ्य, शिष्ट र सुसंस्कृत बनाउन चाहने धीराधाले मानिस स्वभावतः सज्जन र प्रेमी हुन्छ, क्रोध र विक्षिप्तता त रोग हुन् र यिनलाई उपचार गरेर निको पार्न सकिन्छ भन्छिन् । भावपरिवर्तन गराएपछि धीराधाले आफ्ना राज्यमा तमोगुण हिंस्रक पशुमा र रजोगुण अमांसाहारी पशुमा मात्र रहन दिई मानिसमा सत्वगुण भरेर मानिसलाई देवता र प्रमिलापुरीलाई स्वर्ग बनाउने व्यक्तिगत चाहना राखेकी छिन् ।

बालकृष्णकै बनाइमा महारानीको आदर्श ऐना जत्तिकै स्वच्छ भए पनि राज्यभित्र भइरहेको क्रान्तिलाई उनले अहिंसात्मक रूपमा नियन्त्रण गर्न खोज्नु दुःखान्तीय दोष हो । अतिव्यवस्थित र सङ्गठित भएको प्रमिलापुरीको राज्यमा सीमित क्रान्तिकारीलाई पनि तह लगाउन नसक्नाले धीराधाको कारुणिक अन्त्य भएको छ । यति मात्र होइन, प्रमिलापुरी नै ध्वस्त पारिएको छ । जीवनको अन्त्यसम्म पनि अहिंसात्मक विचारमा अडिग रहेकी धीराधाले कादम्बिनीमाथि चलाएको गोली आफ्नो छातीमा थापेकी छिन् । जीवनान्तमा अखण्डकमल प्रतिहिंसामा उत्रन खोज्दा पनि उनले त्यसो नगर्न भनेर गान्धीले गोड्सेलाई माफी दिए जस्तै उदाहरण पेस गरेकी छिन् । धीरोदात्त गुणले सम्पन्न धीराधाले आफ्नो सद्भावनावादी र युद्धविरोधी नीतिलाई विचारले मात्र नभएर कार्यले नै सिद्ध गरेकी छिन् । धीराधा अन्तिम क्षणसम्म पनि शान्त स्वाभावकी देखिन्छिन् । यस कुरालाई उदाहरणका रूपमा यसरी देखाउन सकिन्छ :

उनलाई गोली लागिसकेपछि पनि उनले नबिर्सनोस् क्षमा दया प्रेम हाम्रो धर्म हो (मदमत्त ती मूर्खहरूमाथि हात नछाड्नोस्, फलामलाई काट्दाकाट्दै आफैँ खिइन दिनुहोस्, जति जति काटिन्छ उति उति चम्कने हीराको समाज बनाउनुहोस् (पृ. १८१) ।

प्रस्तुत कथनमा प्रमिलापुरी राज्यका नारीहरू आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्नका लागि गोली खान पनि तयार छन् । यस कथनमा धीराधा सङ्कल्पित उद्देश्यप्रति समर्पित पात्रका रूपमा आएकी छिन् र विरोधीको गोली खाँदा पनि यी आफ्ना सिद्धान्तबाट विचलित हुन् र त्यसैका निम्ति आफ्नो ज्यानको

बलिदान दिन्छन् । उनले आफ्नो व्यक्तिगत धारणालाई विचलित हुन दिएकी छैनिन । व्यक्तिगत रूपमा नारी र पुरुषले समान रूपमा स्वतन्त्रता र समानता पाउनुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरेकी छिन् ।

यसका साथै **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा ग्लौले आफ्नो विवाह विच्छेदन गर्ने कुरा गर्नु, त्यसमा ज्वालाले आफूले पहिलेदेखि नै सोचेको तर भन्न नसकेको कुराले प्रमिलापुरी राज्यका नारी व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानतामा बाँचेको कुरालाई यस उदाहरणले प्रष्ट पारेको छ :

ग्लौ- “ज्वाला आजैदेखि हाम्रो विवाह विच्छेद होस् ज्वाला- म पछि परें पहिले नै भन्न आँटेकी थिएँ । ग्लौ- म जान्छु । ज्वाला- (बसेर) ढोका खुला छ । बूढा- (उठेर ग्लौको वर जान्छन् । ग्लौ- जहाँसम्म तिमीलाई वामाङ्गी बनाउन सक्तिनँ त्यहाँसम्म म फर्कने छैन (पृ. १६२) ।”

प्रस्तुत कथनमा पितृसत्तात्मक राज्यको विरोधसँगै देखा परेको मातृसत्तात्मक राज्यव्यवस्थामा नारी हरेक क्रियाकलाप गर्न स्वतन्त्र छिन् । उनीहरू व्यक्तिगत रूपमा नै रहेर आफ्ना हरेक खालका क्रियाकलाप गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई नै मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

ज्वाला प्रमिलापुरीकी कलाकारिका हुन् । शक्तिले सम्पन्न देखिने ज्वाला कलानिर्माणमा विश्वमै उत्कृष्ट छिन् । नाटककारले यिनलाई अलौकिक शक्ति दिलाएको कुरा कादम्बिनीको यो भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

हामी ज्वाला भूकम्प बनाउन सकिन्छन्, बादलबाट बर्ज तान्न र तलबाट ज्वालामुखी थुत्न सुकिन्छन्, त्यो त छँदैछ, हानि त सबको हात हातमा छ, एउटा बालक पनि हामफालेर मर्न सक्छ, हामीलाई चाहिएको त लाभ ! (पृ. १८८) ।

प्रस्तुत कथनमा पुरुषहरूले जस्तै अधिकार र स्वतन्त्रता पाएमा नारीले पनि जुनसुकै कार्य गर्न सक्छन् । यसका लागि नारीलाई पुरुषप्रधान समाज तथा परम्परावादी समाजले गर्ने शोषणको अन्त्य गरिनुपर्छ । तब मात्र स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित समाजको निर्माण हुन सक्छ ।

बालकको इच्छा वृद्ध भएपछि र वृद्ध हुँदाको इच्छा बालककालमै पूरा भइसकेको हुन्छ भन्ने व्यक्तिगत धारणा प्रस्तुत गरेकी ज्वाला निराशावादी देखिन्छिन् । मानिसलाई पढ्नु र चित्र कोर्नुपर्ने भएकाले मानिसको काम पशुले र पशुको काम कलले गराउनुपर्छ भन्ने ज्वालाले प्रमिलापुरीको नक्साङ्कन र औद्योगिक विकास गरेकी छिन् । स्वास्नीमान्छे माता हो अनि उसको जन्म दिने अनेक

साधनमध्ये लोग्नेमान्छे पनि एक साधन हो (पृ. १६०) भन्ने ज्वालाले लोग्नेमान्छेलाई शुद्ध जलवायु र पौष्टिक खाद्यपदार्थ जस्तै अर्को साधनका रूपमा लिन्छन् । साधारण बमभन्दा पाँच करोड गुणा धेरै क्षति गर्न सक्ने परमाणु बम बनाउन सक्ने ज्वालाले आफ्नो पतिको पनि चित्त बुझाउन सकेकी छैनन् तर ग्लौले छोडेर गएपछि यिनले नरमाइलो अनुभव गरेकी छन् । आफैलाई चुसी-चुसी मारे पनि भन्ने माया लाग्ने (पृ. १६३) । यसरी प्रमिलापुरी राज्यका नारीहरू व्यक्तिगत रूपमा स्वतन्त्र र पुरुषसरह नै समान छन् । यिनीसँग विनयको साटो घमण्ड र कोमलताको साटो कठोरता भएकाले नै ग्लौले सम्बन्धविच्छेद गरेका छन् । मृत्युलाई ऋणमुक्तता मान्ने ज्वालाको स्वभाव र शक्ति पनि नामअनुसारकै छ । वास्तुकला, निर्माणकला, औषधविज्ञान र रसायनविज्ञानमा समान ज्ञान भएकी ज्वाला व्यक्तिगत रूपमा पुरुषभन्दा जुनसुकै काम गर्नमा कम छैनिन् । विलक्षण प्रतिभा हुँदाहुँदै पनि उग्र र पुरुषद्वेषी छन् । त्यसैले यस नाटकमा नारीहरू व्यक्तिगत रूपमा स्वतन्त्र र पुरुषसरह नै समान छन् ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले प्रमिलापुरी राज्यमा नारीहरू व्यक्तिगत रूपमा विवाह गर्न, विभिन्न नयाँ नयाँ ठाउँको भ्रमण गर्न व्यक्तिगत रूपमा स्वतन्त्र छन् । यस राज्यमा नारीलाई कोही कसैले पनि दमन गरेको छैन भन्ने कुरालाई महदम्बिकाले बोलेका कुराबाट थाहा पाउन सकिन्छ :

आमा दब्लम- त्यो तिम्रो भूगोलको नक्सामा छैन । हिमालको तह तहले गर्दा अहिलेसम्म त्यो अद्भुतको प्रान्त हँसिली पृथ्वीको गालाको खोपिल्टा, नेपालको अर्को खाल्डा संसारदेखि अलग छ, बरु टाढाका नक्षत्रहरू परिचित छन्, त्यो पुरीदेखि संसार अनभिज्ञ छ तर हामीले संसार देखेका छौं । बराबर भेष बदली हामी पृथिवी परिक्रमा गर्छौं, अब भोलि आफ्नै आँखाले देख्छौं, धरातलमा स्वर्गकल्पना देख्नेछौं, त्यहाँ हाम्रो राज्य छ- महारानी धीराधाको राज छ (पृ. १८) ।

प्रस्तुत कथनमा प्रमिलापुरी राज्यमा नारीहरू जुनसुकै कार्यहरू गर्न पनि स्वतन्त्र छन्, उनीहरू कोही कसैबाट पनि दमित छैनन् उनीहरू व्यक्तिगत रूपमा टाढाटाढा घुमफिर गर्न, आफ्नो राज्यका लागि आवश्यक पर्ने नीति नियमको निर्माण गर्नका लागि पनि स्वतन्त्र छन् भन्ने कुरालाई पनि **स्वास्तीमान्छे** नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रमिलापुरी राज्यमा समले नारीलाई व्यक्तिगत रूपमा पुरुष सरहका अधिकार प्रदान गरेर स्वतन्त्र र समानतामा आधारित समाजमा नारीको फरक पहिचानलाई देखाएका छन् ।

३.३.२ पारिवारिक स्वतन्त्रता र समानता

लैङ्गिक भिन्नताका कारण परिवारभित्र नारी र पुरुषका बिचमा भेदभाव नगरी समान अवसर, वातावरण र स्वतन्त्रता हुनुपर्छ भन्ने मान्यता नारीवादले राख्दछ । नारीलाई पनि परिवारमा पुरुषलाई जस्तै व्यवहार गरी स्वतन्त्रता, शिक्षा, हिँडडुल, घुमघाम र निर्णयको अधिकार भए नभएको अध्ययन विश्लेषण गरेर नै कुनै पनि कृति नारीवादी हो वा होइन भन्ने निक्यौलमा पुग्न सकिन्छ । सामान्यतया घरपरिवारमा नै स्वतन्त्रता र समानता छैन भने त्यस्ता नारी प्रायः पिछ्छडिएको अवस्थामा नै हुन्छन् । त्यस्तै पुरुषले प्राप्त गरेको पितृसत्तात्मक सुविधा घरबाहिर हराए तापनि त्यो घरभित्र भने त्यो जीवितै छ । घरभित्र महिला भएकै कारण महिलाले स्वतन्त्रता, समानता र सुविधाबाट वञ्चित हुनुपरेको अवस्था छ । महिलाले बढी श्रम गर्नुपर्ने, घरभित्र पुरुषका सम्पूर्ण कामकुरा गरिदिनुपर्ने, नारी भएकै कारणले इच्छा, आकाङ्क्षा र कतिपय गर्न सक्ने कामकुरामा पनि रोकतोक लगाउने, आत्मनिर्भर बन्न नदिने, प्रेम, विवाह जस्ता कुरामा पारिवारिक निर्णय थोपर्नेजस्ता प्रवृत्तिहरूले परिवारमा नारी स्वतन्त्रता र समानता नभएको अवस्था देखिन्छ । यिनै पक्षको विश्लेषणबाट कुनै पनि कृति नारीवादी छ वा छैन भन्ने निर्णय गर्न सकिन्छ, त्यसैले प्रस्तुत बुँदालाई नाटक विश्लेषणको एक महत्त्वपूर्ण आधार मान्न सकिन्छ ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा आएका नारी पात्र सुरुमा पितृसत्ताबाट पारिवारिक रूपमा पछाडि पारिए तापनि प्रमिलापुरी राज्यको निर्माणपछि भने पुरुषसरह पारिवारिक स्वतन्त्र र समान देखिएका छन् । सुरुमा समाज तथा पितृसत्ताद्वारा शोषणमा पर्दै आएका नारीहरू पछि विद्रोहस्वरूप पारिवारिक स्वतन्त्रता र समानता प्राप्त गर्न सफल भएका छन् ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा नारी अधिनायकतन्त्रकी सर्वोच्च शक्तिका रूपमा स्थापित धीराधाले स्वास्तीमान्छे जातिलाई सभ्य र सुसंस्कृत भएको दाबी गर्दै उनीहरूलाई नै पारिवारिक रूपमा अधिकार दिएकी छिन् । प्रमिलापुरी राज्यमा राज्यका हरेक तहमा नारीलाई नै प्राथमिकता दिएर राज्यको परिकल्पना गरिनुले पनि नारीले पुरुष समानका जुनसुकै काम पनि सजिलै गर्न सक्छन् । त्यसका लागि नारीलाई केवल चूहलोचौको र बच्चा पाउने मेसिनको रूपमा नहेरी नारीलाई पनि आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी गराउनुपर्छ । पैतृक सम्पत्तिमा पुरुषको मात्र हक अधिकार नभएर नारीको पनि हक अधिकार हुन्छ, काम र पेसामा पनि नारीलाई समान ज्यालाको व्यवस्था गरिनुपर्छ भन्ने कुरालाई पनि यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको हुनाले यस नाटकका नारीहरू पारिवारिक रूपमा पुरुषभन्दा केही

भिन्न प्राणीका रूपमा नाटकमा देखा परेका छन् । पुरुषसरह नै स्वतन्त्र र समान अधिकार पाइरहेका छन् । प्रमिलापुरी राज्यमा नारीहरूलाई राज्यका उच्च पदमा राखेर आर्थिक रूपमा पुरुषसरह समान हैसियत प्रदान गरेकी छिन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा भँक्रिनी र वनभँक्रिनीले तन्त्रमन्त्र र तपस्याद्वारा प्रमिलापुरी राज्यको निर्माण गरेका छन् । त्यस राज्यकी प्रमुख महारानी धीराधा हो ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा आएका नारीपात्र पारिवारिक तथा सामाजिक रूपमा आफ्नै परिवारबाट कुनै न कुनै रूपमा समस्यामा परिरहेकै छन् । यसका अतिरिक्त यस नाटकमा नारीले आफूमाथि पुरुषप्रधान समाजले गर्दै आएको शोषणको कडाभन्दा कडा आलोचना गर्दै नारीले पनि पुरुषसहर अधिकार पाएमा जुनसुकै काम पनि गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई प्रष्ट पारेका छन् । यस नाटकमा धीराधा र उनीजस्ता अन्य नारीपात्रले गरेका चमत्कारपूर्ण क्रियाकलापकै कारणले गर्दा नारी व्यक्तिगत रूपमा मात्र नभएर पारिवारिक रूपमा पनि नारीहरूले पुरुषसरह नै स्वतन्त्रता र समानताको अनुभूति गर्न पाएका छन् । भा र महदम्बिकाका नामले चिनिएका भँक्रिनी र वनभँक्रिनी आफ्नै परिवारका पुरुष सदस्यद्वारा लखेटिएका उनीहरूले प्रमिलापुरी राज्यमा सवारी चालक र सेना प्रमुख बनेर महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी सफलतापूर्वक पूरा गर्नुले पनि नारी पुरुषसरह नै काम गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई देखाउन खोजिएको छ । समले यस नाटकमा आर्थिक र लैङ्गिक दृष्टिकोणले पछि पारिएका तथा पितृसत्तात्मक समाजमा विद्रूप पहिचान बोकेका वनभँक्रिनी, भँक्रिनी जस्ता नारीपात्रलाई अगाडि ल्याएर उनीहरूका माध्यमबाट नारीले पनि अवसर पाएमा कुशल रक्षक र सही मार्गदर्शक बन्न सक्छन् भन्ने नयाँ पहिचान प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले नारीकलाई कुनै करकापमा पार्नु हुँदैन उनीहरूलाई सदैव स्वतन्त्र र समानतामा रहेर बाँच्न पाउने अधिकार प्रदान गर्नाका साथै पारिवारिक स्वतन्त्रता र समानता दिनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएका छन् ।

आस्फोता प्रमिलापुरीकी बृद्धा कवयित्री हुन् । उनले नै यस नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानताका विषयमा आवाज उठाउदै आएकी छिन् । नारीलाई पारिवारिक रूपमा स्वतन्त्रता र समानता प्रदान गरेमा मात्र घर, परिवार, समाज तथा राज्यको विकास हुने कुरा समेत व्यक्त गरेकी छिन् । उनले यस नाटकमा आफ्नी नातिनी छायाँलाई उसैले नै मन पराएको केटासँग विहे गर्ने अधिकार दिनुले पनि यस नाटकका नारीपात्र पारिवारिक रूपमा पुरुषसरह नै समान र स्वतन्त्र छन भन्न सकिन्छ । यस कुरालाई पूरा गर्नका लागि आस्फोताले बोलेका केही कुरालाई उदाहरणका लागि देखाइएको छ :

मुचुकुन्न, मलाई यसरी किन सताउनुहुन्छ, मैले अस्ती नै भनिसकें छायाको विवाह मेरो अधीनमा छैन, उसैको अधीनमा छ, (पृ. १०७) ।

प्रस्तुत कथनमा आस्फोताले छायालाई बिहे गर्ने कुरामा स्वतन्त्रता दिनु र उसले नै मन पराएको केटासँग विवाह गर्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरिनुजस्ता कुराहरूले पनि यस नाटकमा आएका नारीपात्र पारिवारिक रूपमा पुरुषसह नै स्वतन्त्र छन् भन्ने कुरालाई दर्शाएको पाइन्छ । नारीलाई पनि पुरुषसह समानता र स्वतन्त्रताको प्रयोग गर्ने अधिकार छ, त्यसैले नारी पुरुषमा विभेदपूर्ण व्यवहार गरिनु हुँदैन दुबैलाई पारिवारिक रूपमा समान ठान्नुपर्दछ भन्ने कुरा पनि यस नाटकमा आएको छ ।

पारिवारिक स्वतन्त्रता र समानतामा हुर्केकी छाया आस्फोताकी नातिनी हुन् । उनले बालकृष्णसमलाई प्रमिलापुरीका विभिन्न संस्था र कार्यालयमा डुलाउने काम गरेकी छिन् । यस कार्यमा छायालाई आफ्नो अधीनमा राख्ने प्रयत्न देवानन्दले गरेको छ । पारिवारिक स्वतन्त्रता र समानतामा हुर्केकी छाया देवानन्दको कुरामा विश्वास नगरी उसको विरोध गर्दछिन् । जुन समजमा पुरुषले स्वतन्त्रता र समानता स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गर्न पाउँछ, त्यसै समाजमा नारीले पनि स्वतन्त्रता र समानताका कुरा स्वतन्त्र रूपमा पाउनु पर्दछ, भन्ने मत छायाको रहेको छ । नारीले कसैको अधीनमा बाँधेर, दबाएर होइन व्यक्तिगत तथा पारिवारिक रूपमा नै स्वतन्त्र हुन पाउने अधिकार पाउनुपर्दछ भने धारणा व्यक्त गर्दछिन् ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा नारीहरू पनि पारिवारिक रूपमा पुरुष सह स्वतन्त्र छन् । पुरुषसह समान अधिकार पाएका छन् भन्ने कुरालाई दर्शाउन आएको उदाहरणलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

बालकृष्ण- यहाँ विवाहप्रथा कस्तो छ ? भा- विवाहप्रथा कस्तो छ भन्नुं कोही अत्याचार गर्न पनि पाउँदैनन्, कोही व्यभिचार गर्न पनि पाउँदैनन् (पृ. ११८) ।

प्रस्तुत कथनमा प्रमिलापुरी राज्यका नारीहरू पुरुषसह नै पारिवारिक रूपमा स्वतन्त्र छन् । उनीहरू कसैको अधीनमा रहेर बसेका छैनन् । भा ले यस राज्यमा पारिवारिक रूपमा न त नारीले पुरुषलाई दमन गर्छन् नत पुरुषले नारीलाई दमन गर्छन् । यहाँ सबै पारिवारिक रूपमा समान छन् । पारिवारिक रूपमा स्वतन्त्र छन् भन्ने भाव दर्शाएका छन् ।

यसका साथै ग्लौ र ज्वालाले गरेको विवाह विच्छेदको कुराले पनि **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा पारिवारिक स्वतन्त्रता र समानताका भावलाई दर्शाएको छ । ग्लौ र ज्वालाले पारिवारिक स्वतन्त्रताका र समानताका बारेमा व्यक्त गरेका कुरालाई उदाहरणका रूपमा तल उल्लेख गरिएको छ :

ग्लौ- ज्वाला आजैदेखि हाम्रो विवाह विच्छेद होस् ज्वाला- म पछि परें पहिले नै भन्न आँटेकी थिएँ । ग्लौ- म जान्छु । ज्वाला- (बसेर) ढोका खुला छ । बूढा- (उठेर ग्लौको वर जान्छन् ।) ग्लौ- जहाँसम्म तिमीलाई वामाङ्गी बनाउन सक्तिनँ त्यहाँसम्म म फर्कनेछैन (पृ. १६२) ।

प्रस्तुत कथनमा ग्लौ र ज्वालाले मातृसत्तात्मक राज्य व्यवस्थामा रहेर पुरुषसरह नै व्यक्तिगत तथा पारिवारिक रूपमा आफ्ना अधिकारको पूर्ण रूपमा प्रयोग गर्नु, परम्परादेखि नै चलनचल्तीमा रहेका नारीप्रति दमन तथा शोषण गर्ने क्रियाकलापको अन्त्य गरी समानता र स्वतन्त्रतामा आधारित समाजको निर्माण गर्नु, नारीले स्वतन्त्र रूपमा चलन पाउनु जस्ता विषयवस्तुको प्रयोगले यस कथनमा पारिवारिक स्वतन्त्रता र समानताका कुरालाई दर्शाएका छन् ।

३.३.३ सामाजिक स्वतन्त्रता र समानता

समाजमा नारी र पुरुषलाई लैङ्गिक विभेद नगरी दुवैलाई समान व्यवहार गरिन्छ भने त्यो नै सामाजिक स्वतन्त्रता तथा समानताको स्थिति हो । समाज, त्यहाँ रहेका विभिन्न संघ संस्था, समुदाय आदिले नारीप्रति राख्ने दृष्टिकोण र गर्ने व्यवहारले नै नाटकभित्रका नारीलाई सामाजिक स्वतन्त्रता प्रदान गरे वा नगरेको स्पष्ट हुन्छ । सामाजिकीकरण प्रक्रियामा नारीलाई सहभागी गराए, नगराएको, उनीहरूका विचारको समर्थन गरे, नगरेको र सामाजिक क्रियाकलापमा पुरुषसरह अवसर प्रदान गरिए, नगरिएको आदि आधारमा नारीलाई सामाजिक स्वतन्त्रता प्राप्त भए, नभएको विश्लेषण गरिन्छ । समाज र पितृसत्ताद्वारा गरिएका सबै किसिमका भेदभाव, दमन र शोषणबाट मुक्तिका लागि लड्नु नारीवादको प्रमुख प्रवृत्ति हो । सामाजिक व्यवस्था नै पितृसत्तात्मक भएको कारण समाजमा महिला दमित, शोषित र पराश्रित छन् । नारी भएकै कारण उनीहरूलाई सामाजिकीकरण प्रक्रियामा सहभागी गराइँदैन । उनीहरूका काम र विचारको समर्थन गरिँदैन र विभिन्न संघ संस्था र संगठनमा सहभागी नगराएको पाइन्छ । समाजमा नारीले पुरुषसरह अवसर र सहभागिता नपाउनु पनि पितृसत्ताले गरेको विभेद नै हो । अतः विश्लेष्य कृतिमा त्यस्तो विभेद छ कि छैन, त्यहाँका पात्रले त्यस्तो सामाजिक व्यवस्थाप्रति विरोध

वा समर्थन के गरेका छन् भन्ने अध्ययन विश्लेषण गरी नाटक नारीवादी हो कि होइन भन्ने आधार प्राप्त हुने हुनाले यो पनि नाटक विश्लेषणको प्रमुख आधार हो ।

स्वास्नीमान्छे नाटक पितृसत्तात्मक समाजमा लैङ्गिक दृष्टिले पछि पारिएका नारी जातिको पहिचानका लागि महिलालाई नै केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएर मातृसत्तात्मक राज्यसंरचनाको कल्पना गरी लेखिएको नाटक हो । यस नाटकमा पितृसत्तात्मक समाजमा भौँक्रिनी, बोक्सी, चोर्नी जस्ता आरोप लाग्ने नारीमा पनि साहित्य, कला, ज्ञान, विज्ञान, दर्शन, प्रशासन जस्ता राज्यको हरेक निकायको जिम्मेवारी वहन गर्न सक्ने शक्ति हुन्छ भन्ने तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । बालकृष्ण समले यस नाटकमा प्रमिलापुरी राज्यको कल्पना गरी त्यस राज्यका हरेक तहमा नारीलाई नै उच्च स्थान दिएर पुरुषलाई कमजोर देखाउनु वा नारीले पनि अवसर पाएमा जुनसुकै काम गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई भा र महदम्बिका आफ्नै पुरुष सदस्यद्वारा लखेटिएका उनीहरूले प्रमिलापुरी राज्यमा सवारी चालक र सेना प्रमुख बनेर महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी सफलतापूर्वक पूरा गरेको कुराले पनि प्रष्ट पारेको छ । यिनै आधारमा नै **स्वास्नीमान्छे** नाटकका नारी पुरुषसरह नै सामाजिक रूपमा स्वतन्त्र र समानतामा आधारित जीवन बिताइरहेका छन् । उदाहरणका रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

महदम्बिका तिघासम्मको टल्कने कालो नरम छालाको जुत्ता, सुनौला किनारा भएको कालो साटनको छोटो जामा, त्यसमाथि सुनौला पट्टाको किनारा, सुनको भुम्के तुना भएको सिन्दूर रङको मखमली ज्यादै छोटो लवेदा, त्यसमाथि एकातिर उस्तै मखमली दाप भएको तलवार अर्कोतिर टल्कने चाँदी (निकल) को दाप भएको खुकुरी भुन्डिएको सुनौला मेखला र कम्मरपेटी, कुममा पखेटाजस्तो सुनको बुलिन, सुनको ज्यादै टल्कने गरुडबान्कीको उरश्छेद, अनि रातो छालाको पञ्जा सुनका दुई ठूला तक्मा लाउँछिन् । अनि सेतो कपालको दाहिनेपट्टि रौँ सोह्रेर च्यापी रातो प्वाँख भएको हिराको चन्द्रमा जडिएको किरीट लाउँछिन् (पृ.१९) ।”

प्रस्तुत कथनमा प्रमिलापुरी राज्यमा नारीलाई पनि पुरुषसरहका सामाजिक क्रियाकलापमा समान रूपमा समानता र स्वतन्त्रता प्रदान गरिएको छ । नारीले पनि पुरुष सरहका हरेक काम गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई भा र महदम्बिकाले सवारी चालक र सेना नायकको कुशल नेतृत्व गर्नुले पनि स्पष्ट पार्दछ ।

नाटककार बालकृष्ण समले **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारीलाई सामाजिक स्वतन्त्रता र समानता प्रदान गरेका छन् । मातृसत्तात्मक राज्यको कल्पना गरेर त्यस राज्यका हरेक तहमा नारीलाई नै स्थान दिएर नाटकको रचना गर्नुले पनि यस नाटकमा नारी पुरुषसरह नै सामाजिक रूपमा स्वतन्त्र र समानतामा आधारित जीवन विताएका छन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा समले परिकल्पना गरेको प्रमिलापुरी राज्यका हरेक नारी सुरुमा केही न केही रूपमा पुरुषद्वारा पीडित तए तापनि अन्त्यमा पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाको विरोध गरेर आफ्नै मातृसत्तात्मक राज्य निर्माण गर्न सक्षम हुनुले पनि नारी वा स्वास्नीमान्छे चाहेमा जे पनि गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई पनि यस नाटकमा नाटककार समले प्रस्तुत गर्न खोजेका छन् । प्रमिलापुरी राज्यमा समाजका हरेक तहका नारीलाई नै अग्रणी स्थान दिएर पुरुषसहर नारीलाई देखाउन खोज्नु समको मुख्य ध्येय रहेको छ । यस नाटकमा नारीलाई सामाजिक रूपमा विभेद नगरी नीति निर्माणदेखि लिएर राज्यका उच्च पदमा नारीलाई नै स्थान दिएका कुराहरूले पनि नारी सामाजिक रूपमा पुरुषसरहकै सामाजिक समानता र स्वतन्त्रता पाइरहेका छन् भन्ने कुरालाई पनि यस नाटकले दर्शाएको छ ।

स्वास्नीमान्छे नाटक सामाजिक विषयवस्तुलाई मुख्य रूपमा अगाडि सारेर रचना गरिएको स्वैरकल्पनात्मक नाटक हो । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र राज्य व्यवस्थामा भएको हाम्रो मुलुकमा नारी पुरुषद्वारा पीडित भएकाले यस नाटकमा मातृसत्तात्मक राज्य व्यवस्था र सामाजिक संरचना भएको राज्यको कल्पना गरेर अगाडि बढेको पाइन्छ । यस नाटकमा नारीले राज्य वा समाजका हरेक तहमा रहेर आफ्ना हक अधिकारको सहज रूपमा नै प्रयोग गर्न पाउनुले पनि उनीहरू स्वतन्त्र छन् । सामाजिक नीतिनियम वा बन्धनमा बाँधिएका छैनन् भन्ने कुरालाई बालकृष्ण समले भालाई सोधेको प्रश्नद्वारा स्पष्ट पार्न सकिन्छ : बालकृष्ण- यहाँ विवाहप्रथा कस्तो छ ? भा- विवाहप्रथा कस्तो छ भन्नुं कोही अत्याचार गर्न पनि पाउँदैनन्, कोही व्यभिचार गर्न पनि पाउँदैनन् ।

अतः प्रमिलापुरी राज्यका नारी सामाजिक नीति नियम, बन्धनजस्ता कुनै पनि कुराबाट बाँधिएका छैनन् । उनीहरू स्वतन्त्र भएर जीवन विताइरहेका छन् । उनीहरू कसैको अधीन र परम्परागत नियममा छैनन् । उनीहरूले पनि सामाजिक क्रियाकलापमा पुरुषसरह नै स्वतन्त्र रूपमा समावेश हुन पाउने अधिकार पाएका छन् । विवाहजस्तो कुरामा पनि नारी आफ्नै इच्छा र चाहनास्वरूप नै गर्ने गर्दछन् भन्ने कुराले पनि यस नाटकमा नारी समानता र स्वतन्त्रताका कुरालाई दर्शाएको पाइन्छ ।

३.३.४ आर्थिक स्वतन्त्रता र समानता

लैङ्गिक रूपमा फरक हुँदा नारीलाई आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी गराउन नखोज्नु, पैतृक सम्पत्तिमा पुरुषको मात्र हक लाग्नु, समान काम र पेसामा पनि नारीलाई कम ज्याला र पारिश्रमिक उपलब्ध गराउनु, नारीले गर्ने घर व्यवहारका कामलाई अवमूल्यन गर्नु आर्थिक असमानता हो । पितृसत्तात्मक समाजमा नारी आर्थिक असमानतामा परेका देखिन्छन् । पुरुषले कमाउने र नारी घरैमा बसी घर व्यवहार सम्हाल्नु पर्छ भन्ने परम्परागत मान्यताका कारण नारी आर्थिक रूपमा पछि परेका र सम्पत्ति भोग चलनमा नारीको अधिकार शून्य हुनाले पनि उनीहरू पराश्रित र असमान जीवन बाँची रहेका छन् ।

नारी आर्थिक रूपमा सक्षम नहुनु र पराश्रित हुनु नै नारी शोषण र उत्पीडनको एक प्रमुख कारण हो । नारीवादले सदैव नारीलाई आत्मनिर्भर र स्वावलम्बी बनी आर्थिक रूपमा सक्षम बन्न प्रेरित गर्दछ । पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थामा पुरुषमात्र सम्पत्तिको हकदार र आर्थिक कारोबारमा सर्वेसर्वा हुन्छ । त्यसैले महिला उनीहरूको नियन्त्रणमा हुन्छन् । आफू परनिर्भर भएपछि पराधीनता बाध्यता जस्तै बन्दछ । त्यस्तै नारीले घरधन्दा गरेर, घरायसी कामकाज गरेर नै पुरुषलाई बाहिर आय आर्जन गर्ने वातावरण मिलिरहेको हुन्छ तर नारीको त्यो श्रमलाई बिना मूल्यको ठान्नु, कुनै पनि पुरुषको काममा पनि कम पारिश्रमिक प्रदान गर्नु भनेको आर्थिक असमानता हो । यसरी पराश्रितता र आर्थिक असमानता हटाई नारीलाई आत्मनिर्भर बन्न दिई स्वेच्छाले जीवनयापन गर्नु दिनु नारीवादको आर्थिक स्वतन्त्रता र समानता सम्बन्धी अवधारणा हो । यस्तो अवधारणा भएको कृतिलाई मात्र नारीवादी कृति मानिने हुनाले यो पनि नाटक विश्लेषणको एक महत्त्वपूर्ण आधार हो ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा नाकटकार बालकृष्ण समले प्रमिलापुरी राज्यका हरेक नारी वा स्वास्तीमान्छेलाई पुरुषसहर नै रहेर आफ्ना हक अधिकारको स्वतन्त्र प्रयोग गर्न पाउने वातावरणको सिर्जनाका लागि मातृसत्तात्मक राज्य व्यवस्थाको निर्माण गरी नारीलाई पनि पुरुषसहर नै आर्थिक रूपमा स्वतन्त्रता र समानता प्रदान गरेका छन् । प्रमिलापुरी राज्यमा राज्यका हरेक तहमा नारीलाई नै प्राथमिकता दिएर राज्यको परिकल्पना गरिनुले पनि नारीले पुरुष समानका जुनसुकै काम पनि सजिलै गर्न सक्छन् । त्यसका लागि नारीलाई खाली चूहलोचौको र बच्चा पाउने मेसिनको रूपमा नहेरी

नारीलाई पनि आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी गरानुपर्छ । पैतृक सम्पत्तिमा पुरुषको मात्र हक अधिकार नभएर नारीको पनि हक अधिकार हुन्छ । काम र पेसामा पनि नारीलाई समान ज्यालाको व्यवस्था गरिनुपर्छ भन्ने कुरालाई पनि यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको हुनाले यस नाटकका नारीपात्रले आर्थिक रूपमा पुरुषसरह नै स्वतन्त्र र समान अधिकार पाइरहेका छन् भन्न सकिन्छ ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा भँक्रिनी र वनभँक्रिनीले तन्त्रमन्त्र र तपस्याद्वारा प्रमिलापुरी राज्यको निर्माण गरेका छन् । त्यस राज्यकी प्रमुख महारानी धीराधा हो । भँक्रिनी र वनभँक्रिनी प्रमिलापुरीमा भा र महदम्बिकाका नामले चिनिन्छन् । आफ्नै परिवारका पुरुष सदस्यद्वारा लखेटिएका उनीहरूले प्रमिलापुरी राज्यमा सवारी चालक र सेना प्रमुख बनेर महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी सफलतापूर्वक पूरा गरेका छन् । समले यस नाटकमा आर्थिक दृष्टिकोणले सीमान्तीकृत बनाइएका तथा पितृसत्तात्मक समाजमा विद्रूप पहिचान बोकेका भँक्रिनी र वनभँक्रिनी जस्ता नारीको प्रतिनिधित्व गराई उनीहरूका माध्यमद्वारा अवसर पाएमा नारी कुशल रक्षक र सही मार्गदर्शक बन्न सक्छन् भन्ने नयाँ पहिचान प्रस्तुत गरेका छन् । समले यस नाटकमा नारीलाई पुरुषभन्दा फरक पहिचान र गुण भएका पात्रका रूपमा देखाएका छन्, जसले गर्दा यस नाटकका नारीपात्र पुरुषवादी समाज तथा सोचले आफूमाथि गर्दै आएको शोषणको विरोध गर्दै आएका छन् । समाजमा रहेर नारीले पनि पुरुषसरह समान अधिकार र समान व्यवहार पाउनुपर्छ भन्ने कुराको माग गर्दै आएका छन् । यस कार्यमा सुरुमा आफ्नै घर, परिवार तथा समाजद्वारा शोषणमा पर्दै आएका नारी पछि गएर विद्रोहको माध्यमबाट प्रमिलापुरीजस्तो स्वतन्त्र र समानतामा आधारित मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गर्ने कार्यमा सफल भएका छन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नारीको अवस्थालाई हेर्दा विविधता भित्र पनि एकताको भाव पाइन्छ । यस नाटकमा फरक फरक चरित्र र विशेषता बोकेका नारीपात्रको प्रयोग गरी नाटककार समले पितृसत्तात्मक विरोधस्वरूप भिन्नै पहिचान र विशेषता बोकेको मातृसत्तात्मक राज्यको परिकल्पना गरी निर्माण समेत गरेका छन् । नाटककार समले परिकल्पना गरेको प्रमिलापुरी राज्यका नारी हरेक क्रियाकलाप गर्नमा स्वतन्त्र छन् । उनीहरू कोही कसैबाट पनि परिचालित छैनन् । उनीहरू पितृसत्तात्मक राज्यको शोषण र दमनबाट टाढा रहेर नै भिन्न पहिचान र विशेषता बोकेको राज्यको निर्माण गरी बसेका छन् । यस कुराबाट के कुरा थाहा पाउँन सकिन्छ भने नारीले पनि अवसर पाएमा समाज वा राज्यका कुनै पनि तह र तप्कामा रहेर काम गर्न सक्छन् । यसको लागि प्रमिलापुरी राज्यमा जस्तै नारीलाई स्वतन्त्र र समानतामा आधारित भएर बाँच्न पाउने अवसर प्रदान गरिनुपर्दछ तब मात्र

परिवार, समाज, राष्ट्रले नै परिवर्तन हुने वा विकसित हुने अवसर पाउँछ । समले प्रमीलापुरी राज्यका नारीले राष्ट्रलाई आर्थिक रूपमा बलियो बनाउनका लागि फरक फरक ठाउँबाट नारीले पुऱ्याएको योगदानलाई समेत यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । पुरुषप्रधान समाजद्वारा नारीमाथि भएको दमनको अन्त्यको लागि समले प्रमीलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको कल्पना गरी आर्थिक पक्षमा नारीको स्वतन्त्रता र समानताको समेत कामना गरेका छन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नारी आर्थिक रूपमा कमजोर भएकै कारण घर, परिवार, समाज तथा सिङ्गो राष्ट्रबाट नै शोषित हुनुपरेको कुरालाई वनभँक्रिनी आफ्नै परिवार तथा समाजबाट शोषणमा परेको कुराबाट स्पष्ट हुन जान्छ । नारीमा रहेको कमजोरी पक्षलाई लिएर नै पितृसत्तात्मक राज्य व्यवस्थाले नारीमाथि दमन र शोषण गर्दै आएको छ भन्ने कुरालाई पनि यस नाटकमा मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.३.५ लैङ्गिक स्वतन्त्रता र समानता

लिङ्गका आधारमा घर, परिवार, समाज, राष्ट्र र विश्वले नारी र पुरुषका बिचमा गरेको विभेदको कारण प्रारम्भ भएको आन्दोलनको नाम नै नारीवाद हो । यसले लैङ्गिक विभेदको समाप्तिविना समाज सुखी र समृद्ध हुन नसक्ने धारणा राख्दछ । वास्तवमा प्राकृतिक रूपमा निर्मित लैङ्गिक अवस्थालाई लिएर नारीलाई घरैबाट बन्धन र विभेद सुरु हुन्छ । अतः कुनै पनि नारीले लिङ्गको आधारमा परिवार, समाज, राष्ट्र र विश्वबाट नै भोग्दै आएको यस किसिमको भेदभाव अस्वीकार गरी आवाज उठाउनु नारीवादको विशेषता हो र यस्तो विचार व्यक्त भएको कृति नै नारीवादी कृति हुने हुँदा प्रस्तुत बुँदा नाटक विश्लेषणको महत्त्वपूर्ण आधार हो ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले लिङ्गका आधारमा घर, परिवार, समाज, राष्ट्र र विश्वले नारी र पुरुषका बिचमा गरेको विभेदको अन्त्य गरी स्वतन्त्रता र समानतामुलक समाजको निर्माणमा लाग्नुपर्छ भन्ने कुरालाई नै मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । पितृसत्तात्मक राज्य व्यवस्थामा पुरुषले नारीमाथि गरेको दमन, शोषणले विरोध स्वरूप समले प्रमीलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको परिकल्पना गरेको पाइन्छ । पुरुष प्रधान समाजमा पुरुष भएकै कारणले जे पनि गर्न पाउने र नारी भएकै कारणले पुरुषको अधीनमा रहेर बस्नुपर्ने लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गर्ने काम यस नाटकमा भएको छ । यस नाटकमा नाटककार समले समाजमा लैङ्गिक दृष्टिकोणले पछि पारिएका नारी जातिको

पहिचानका निम्ति महिलालाई केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएर मातृसत्तात्मक राज्यको परिकल्पना गरिएको छ । यसका साथै पुरुष प्रधान समाजमा भ्रूणिक्रिनी, बोक्सी, चोर्नी जस्ता आरोप लाग्ने नारीमा पनि कला, साहित्य, विज्ञान, दर्शन, प्रशासन जस्ता राज्यका हरेक निकायको जिम्मेवारी वहन गर्न सक्ने शक्ति हुन्छ भन्ने तथ्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले पनि प्रमिलापुरी राज्यमा लैङ्गिक रूपमा नारी र पुरुष समान हैसियतका पात्रका रूपमा आएका छन् ।

यस नाटकमा नारीले लैङ्गिक रूपमा पुरुष समान राज्यका हरेक क्षेत्रमा स्वतन्त्रता र समानता पाएका छन् जसको कारण **स्वास्नीमान्छे** नाटक लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रतामा आधारित नाटकका रूपमा देखा परेको छ । यसका साथै यस नाटकमा पुरुषले गर्ने जुनसुकै क्रियाकलापमा पनि नारीलाई पुरुषसमान अगाडि देखाइएकाले पनि लैङ्गिक स्वतन्त्रता र समानताको दृष्टिले यो नाटक सफल हुन पुगेको छ । एकातर्फ यस नाटकमा प्रमिलापुरी राज्यका उच्च पद (महारानीका राजा, प्रधान सचिव, सचिवहरू, सेनानायिकाहरू, वैज्ञानिक चिकित्सिका, कलाकारिता, दार्शनिक, ऋषिका) मा रहेर नारीले काम गर्नुले पनि यस नाटकका स्वास्नीमान्छे पुरुषभन्दा माथि नै रहेर नारी स्वतन्त्रता र समानताक पुर्ण रूपमा नै भोग गर्न पाएका छन् भन्ने भाव यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । लैङ्गिक स्वतन्त्रता र समानतालाई दर्शाउन आएका केही उदाहरणलाई तल उल्लेख गर्न सकिन्छ:

महारानी धीराधाको प्रासादअगिल्लिर खम्बा कौसी चिल्ला ढुङ्गामा नेपाली बुट्टाले खुलाइएका खम्बा र मूर्तिहरूले सुसज्जित ढोकाभिन्न पुगेर लामा लामा अनेक कुना परेका सिँढीअगाडि पुगी एक तैलयान (मोटर) अड्दछ । त्यहाँ दाहिनेपट्टि लोग्नेमान्छे सिपाहीहरू हुन्छन् । उनको पछिल्लिर लोग्नेमान्छेहरूले बाजा बजाउँछन् । सिपाहीहरू बन्दूक अगिल्लिर अड्याई सङ्गीनमा जडको टुप्पाको खुकुरको बीँडनेर दुवै बुडी औँलाले बन्दूक अड्याई हात जोड्दछ, महदम्बिका नमस्कार फर्काउँदछिन् । त्यताबाट महदम्बिका र बालकृष्ण ओर्लन्छन् । सिँढी उक्लन थाल्दछन् । महदम्बिका सोभै हेरेर हिँदछिन् । बालकृष्ण यताउति सबैतिर छिटोछिटो हेर्दै विस्तारै उक्लन्छ । भन्याडको मोड-मोडमा ठूला-ठूला मूर्ति बत्तीदान लिएर उभिएका छन् । ती मोड सिद्धिएपछि बैठकबाहिरको विशाल लट्टाहरू भएको खम्बा कौसी (पोर्टिको) मा इली र अर्गला उभिरहेका हुन्छन् । महदम्बिका अनि बालकृष्ण सबैलाई पहिले नमस्कार गर्दछन्, उनीहरू फर्काउँछन् (पृ. २९) ।

प्रस्तुत कथनमा पुरुषलाई सिपाही र बाजा बजाउने तल्लो स्तरको काम दिएर नारीलाई राज्यको उच्च पदमा राख्नु, नारी होस् वा पुरुष सबैलाई समान सम्मान गर्ने परम्परा जस्ता कुराले **स्वास्नीमान्छे**

नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानताका कुरालाई दर्शाएका छन् । यसका अलवा समान अधिकार र अवसर पाएमा नारीले पनि पुरुष समानका जुनसुकै काम पनि गर्न सक्छन् भन्ने सन्देश पनि यस नाटकले दिएको छ ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले प्रमिलापुरी राज्यका नारीलाई लिङ्गका आधारमा पुरुष सरह नै देखाएका छन् । यस नाटकमा घर, परिवार, समाज र राष्ट्रमा नारी र पुरुषबिचमा त्यस्तो कुनै खालको शोषणलाई देखाइएको छैन बरु यस नाटकमा महिला वा स्वास्नीमान्छे शोषित नभएर केही हदसम्म भए तापनि महिलाद्वारा पुरुषहरू शोषणमा परेका छन् त्यसैले प्रमिलापुरी जस्तो नारी र पुरुषसमान भएको राज्यमा पुरुषले विद्रोह गरेका छन् । यस नाटकमा नाटककारले प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको परिकल्पना गरी नारी र पुरुष दुवै वर्गलाई लिङ्गका आधारमा समान रूपमा देखाएका छन् । नाटकमा नाटककार समले लैङ्गिक स्वतन्त्रता र समानता स्वरूप आएका विषयलाई उदाहरणका रूपमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन्:

सात सङ्ख्याको रातो सडक ठूला-ठूला अनेक नेपाली बुढा र बान्कीलाई आधुनिक ढाँचामा ढालेर खडा गरिएका विशाल राता एकनासका ढालिएजस्ता घरहरू वरिपरि छन्, तल-तल भकिभकाउ पसलहरू छन् । सबमा नेपाली परिचयपाटी टाँसिएका छन्, बिचमा ठुलो अलकत्रे सफा सडक छ । अनौठा बान्किका तैलयानहरू दुई-चारओटा यताउता गरिरहेछन् । वरिपरि पदमार्गमा नेपाली लुगा लगाएका स्वास्नीमान्छे र लोग्नेमान्छे हिँडिरहेका देखिन्छन् । यताउति बाजा बजेको पनि सुनिन्छ (पृ. ९१) ।

प्रस्तुत कथनमा प्रमिलापुरी राज्यको कुनै ठाउँ, त्यहाँको वातावरण, त्यहाँका नीति नियम, नारी र पुरुषका बिचमा रहेको सौहार्दपूर्ण क्रियाकलाप, स्वास्नीमान्छे र लोग्नेमान्छेबिचको सहकार्यताको कारणले सिर्जित नारी र पुरुषबिचको लैङ्गिक स्वतन्त्रता र समानताका कुरा आएका छन् । यस नाटकमा नाटककार समले लैङ्गिक विभेदयुक्त राज्यको निर्माण गर्ने काम गरेका छन् ।

यस नाटकका नारी लैङ्गिक रूपमा स्वतन्त्र छन् । कुनै पनि विषयमा कसैबाट पनि पीडित छैनन् भन्ने कुरालाई बालकृष्ण र कादम्बिनीकाबिचमा भएको वार्तालापबाट थाहा पाउन सकिन्छ :

बालकृष्ण- स्वास्नीमान्छे मात्रै जन्मन सक्ने भए त- कादम्बिनी- त्यो सम्भव छ । स्वास्नीमान्छेबाटै स्वतन्त्र जन्म हुन सम्भव छ । वनस्पति, व्याक्टरिया मात्र होइन जलथलका किराहरू,

माहुरी, खरायो पहाडहरूको जगत्मा पनि पोथीले स्वतन्त्र जन्म दिएको देखिएको छ । भाले अङ्ग नभई नहुने केही कारण छैन । तर त्यस्ता- पट्टि हाम्रो उद्योग छैन न संसारमा स्वास्नीमानिस मात्रै होऊन् भन्ने हाम्रो ध्येय छ । संसारको उत्थानलाई लोग्नेमानिसका कैयन गुण हामी चाहान्छौं, नत्र स्वास्नीमान्छेको प्रेमले जीवनभर वायुमा बहिरहनुप्यो, प्रेम पात पनि चाहिन्छ । भक्तिमा जो नीचताको हार छ, स्नेहमा जो अभिमानको जति छ, सबको सन्धि र शान्ति प्रेममै छ, एक सूक्ष्मातिसूक्ष्म क्षणिक दर्शन अनुभव गर्नालाई नै जीवन जिउनु योग्य छ (पृ. १३३) ।

प्रस्तुत कथनमा कादम्बिनीले संसार चलाउनलाई लोग्नेमान्छे र स्वास्नीमान्छेको समान भूमिका रहने कुरा बताउकी छिन् । बालकृष्णले स्वास्नीमान्छे मात्रै जन्मन सक्ने भए त भन्ने प्रश्नमा कादम्बिनीले लोग्नेमान्छे नभए पनि संसार चल्ने कुरा गरेकी छिन् । यस कुराबाट के थाहा पाउन सकिन्छ भने प्रमिलापुरी राज्यका नारी राज्यका हरेक क्षेत्रमा पुरुषभन्दा माथि रहेर लैङ्गिक रूपमा स्वतन्त्र र समान छन् । कुनै पनि कुरामा पुरुषद्वारा पीडित छैनन् । यस कथनमा कादम्बिनीले संसारको उत्थानलाई लोग्नेमानिसका कैयन गुण हामी चाहान्छौं, नत्र स्वास्नीमान्छेको प्रेमले जीवनभर वायुमा बहिरहनुप्यो, प्रेम पात पनि चाहिन्छ । भक्तिमा जो नीचताको हार छ, स्नेहमा जो अभिमानको जति छ, सबको सन्धि र शान्ति प्रेममै छ, भन्ने कुरा गरेबाट प्रमिलापुरी राज्यका नारी पनि पुरुषसरह नै समान र स्वतन्त्र छन् भन्न सकिन्छ ।

आफूले मात्र स्त्रीत्व सम्भन्ने होइन, लोग्नेमानिसलाई पनि स्त्रीत्व सम्भन्ने यसो भन्न सक्छन्- तरबार भुईँमा फालेर अङ्गमा लगर (पृ. ६४) ।

प्रस्तुत कथनमा नारी पुरुष भनेका एक रथका दुई पाङ्गा हुन् । नारी पुरुषबिना संसार चलन सक्दैन । त्यसैले सभ्य र सुस्कृत परिवार, समाज तथा राष्ट्र निर्माण गर्ने कार्यमा दुबै मिलेर जानुको विकल्प छैन । पुरुषले नारीलाई र नारीले पुरुषलाई दमन गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गरी स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित समाजको निर्माणमा लाग्नुपर्छ । लिङ्गको आधारमा परिवार, समाज, राष्ट्र र विश्वबाट नै भोग्दे आएका असमानताको अन्त्य भएमा मात्र नारी पुरुष लैङ्गिक रूपमा स्वतन्त्र र समान हुन सक्छन् ।

समाजमा मान्छेको रूपमा जन्म लिएर आएपछि नारी होस् वा पुरुष दुवैले समान अधिकार, समान व्यवहार पाउनुपर्छ । कुनै जातिले नारीको रूपमा जन्म लिएकै कारण फरक सोच राख्ने प्रवृत्ति

हाम्रो पुरुष प्रधान समाजमा रहदै आएको छ । त्यसैले नारी नारी भएकै कारण सधैंभरि अर्काको अधीनमा रहन सक्दैनन् भन्ने शोफालिकाको धारणा यसरी आएको छ :

लोग्नेमान्छेका कति जाति कहिले विभाजित भए, कहिले विजेता भए कति नीच जातिले पाशविक बल प्रयोग गरेर कति उच्च जातिलाई कयौं वर्षसम्म दबाइराखे । तर विजितजति सधैं स्वाधीनताको लागि लडिरह्यो । सब जातिले सधैं प्रतिशोध गर्न पाएनन् । तापनि धेरैले समान अधिकार प्राप्त गरे, धेरै गर्दैछन्, यो देखिन्छ कुनै जाति सधैंभरि अर्को जातिको अधीनमा रहन सक्दैनन् (पृ. ६५) ।

प्रस्तुत कथनमा पितृसत्तात्मक व्यवस्थाको विरोध गरेकै कारण नारी आजको यस अवस्थासम्म आउन सकेका हुन् । त्यसैले कुनै जाति सधैंभरि अर्को जातिको अधीनमा रहन सक्दैनन् । अरु जातिमाथि दमन गर्ने जातिको कुनै न कुनै दिन अवश्य अन्त्य भएर जान्छ र स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित समाज व्यवस्थाको निर्माण हुन पुग्दछ ।

३.३.६ राजनीतिक स्वतन्त्रता र समानता

राज्यको शासन व्यवस्था चलाउने नीति नै राजनीति हो । यसै अनुरूप नै देशको प्रशासन, कानून र सामाजिक व्यवस्था सञ्चालित हुन्छ । यो परिवर्तनको माध्यम पनि हो तर नेपाली समाजमा यस्तो महत्त्वपूर्ण क्षेत्रमा नारीको सहभागिता अत्यन्त न्यून छ । जबसम्म राजनीतिमा नारीले सक्रिय सहभागिता जनाउँदैनन् र घर, परिवार, समाज, राज्य र स्वयम् नारीलाई राजनीतिमा अड्कुश लगाउँछन् तबसम्म नारीले परम्परागत मान्यता, शोषण र दमनबाट मुक्ति पाउँदैनन् । नारीवादले यिनै मान्यताका आधारमा राजनीतिमा महिलाको सहभागिता कस्तो छ, राज्यले कुन कुन तहमा महिलालाई के कस्तो स्थान निश्चित गरेको छ, मताधिकारको अधिकार र अवस्था के कस्तो छ, स्वयम् नारी राजनीतिक रूपमा सचेत छन् कि छैनन् भन्ने अध्ययन गर्दै नारीलाई यस क्षेत्रमा लाग्न प्रेरित गर्दछ । यसर्थ राजनीतिक स्वतन्त्रता र समानताको आवाज उठाएको छ भने त्यो कृति नारीवादी हो । त्यसैले प्रस्तुत बुँदा नाटक विश्लेषणको एक प्रमुख आधार हो ।

स्वास्तीमान्छे नाटक उदारवादी नारीवादी मान्यतामा आधारित भएर रचना गरिएको नाटक हो । यस नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको कल्पना गरी राज्यको हरेको तहमा नारीलाई नै मुख्य स्थान दिएका छन् । त्यसैले यस नाटकमा नारी नभएर नारीद्वारा पुरुष दमनमा परेका छन् । पुरुष नारीको आज्ञाकारी पात्रका रूपमा मात्र देखा परेका छन् ।

त्यसैले पुरुषले भित्रभित्रै मातृसत्तात्मक राज्य सत्ताको विद्रोह गरेका छन् । यस नाटकमा राज्य सञ्चालन गर्ने कार्यमा पुरुषको भन्दा पनि महिलाको भूमिका रहेको पाइन्छ । त्यसकारण पनि यस नाटकका नारी राजनीतिक रूपमा स्वतन्त्र र समान छन् । उनीहरूले राजनीतिक रूपमा हुने त्यस्ता कुनै पनि खालका दमनपूर्ण व्यवहारको सामना गर्नुपरेको छैन । यस नाटकमा नारी सुरुमा आफ्नै परिवारका पुरुषद्वारा पीडित भएको र अन्त्यमा नयाँ शक्तिको खोजिद्वारा शक्तिमा पुग्न सफल भएको कुरालाई पनि देखाइएको छ । सुरुमा पुरुषद्वारा दमन र शोषणमा परेका नारीहरू अन्त्यमा आफ्नो परिवार नै त्यागेर प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माणमा जुटेका छन् ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा आएका हरेक नारी पात्र राजनीतिक रूपमा सचेत छन् । उनीहरू समाजमा स्थिरता र शान्ति स्थापना गर्नको लागि लडाइ, भगडा बन्द गरेर सबैलाई सहमतीमा लिएर जानुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् । समाजमा अणु बमको प्रयोगले शान्ति होइन क्रान्ति र हिंसा निम्त्याउँछ भन्ने कुरालाई भक्तिनीले भनेका कुराबाट थाहा पाउन सकिन्छ :

“बल नै पाप होइन, अणुबमको आविष्कार नै दूषित होइन, त्यसको प्रयोग दूषित भयो, त्यो सल्काउने मनै हो, मनैले त्यसलाई निभाउन सक्छ, तपाईं भने मन्त्रमाथि पत्यारै गर्नुहुन्छ । अणुशक्ति आदि वैज्ञानिक आविष्कार हुँदै गरुन्, हुँदै गर्छन्, त्यसले के भो ? मनलाई सर्वव्याप्त, उन्नत उच्च बनाउन नसकेको पक्षमा सहस्रौं वर्षसम्म सहस्रौं महात्माले बनाएको सहस्रौं कार्य मन्दिर एक दुर्जनले एक क्षणमा एक क्षणमा भष्म बनाउन सक्छ । सब जाति लडाइँ खेलेर उभिरहेछन्, अब स्त्रीजातिले लडाइँ बन्द गरेर उभिनु छ (पृ. ९) ।”

प्रस्तुत कथनमा राजनीतिक होस् वा अन्य क्षेत्रमा पुरुषद्वारा पछि पारिएका नारी जातिहरू राजनीतिक रूपमा पनि सचेत र सक्षम हुँदै गएका छन् । संसारमा सबै जातिले लडाइँलाई नै शान्ति स्थापनाको माध्यम बनाएर अगाडि बढेकाले नै भन-भन अशान्ति फैलिएको हो । त्यसको लागि अब स्त्रीजातिले लडाइँ बन्द गरेर शान्तिको पक्षमा लाग्नुपर्छ भन्ने कुराले नै प्रमिलापुरी राज्यका नारी राजनीतिक रूपमा स्वतन्त्र र पुरुषसरह नै समान रहेको कुरा प्रष्ट हुन आएको छ ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा नाटककार समले नारी पात्रलाई नै मुख्य स्थान दिएर शान्त देशको निर्माण गरी प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गरेका छन् । उनले राज्यका हरेक तहमा नारीलाई नै स्थान दिएका छन् । राजनीतिमा पुरुषसरह महिलाको समान सहभागिता रहनु नारी

स्वतन्त्रता र समानता हो । यस नाटकमा नाटककार समले आस्फोता जस्ती शिक्षित नारीको कल्पना गरी प्रमिलापुरी राज्य निर्माणका क्रममा उनमा रहेका हरेक खालका कलाको प्रयोग गरेका छन् । उनकै सहयोगमा प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक सुन्दर राज्यको निर्माण हुन सकेको छ । राज्य व्यवस्था चलाउने नीति भनेकै राजनीति हो । समाजमा नारी र पुरुष दुवैले राजनीतिक स्वतन्त्रता र समानताको प्रयोग गर्ने समान अवसर पाउनुपर्दछ जसरी प्रमिलापुरी राज्यका नारी जुनसुकै रूपमा पनि पुरुषभन्दा कुनै पनि अवस्थामा पछाडि छैनन् । यहाँका नारी राजनीतिक रूपमा पुरुषभन्दा पनि कयौँ गुणा माथि सचेत छन् । उनीहरू राज्यका लागि आवश्यक नीतिनियम, चित्रकला, मूर्तिकला लगायतका जुनसुकै काम आफै तयार पार्दछन् । त्यसैले तपाईंको देशमा पनि सदियौँ देखि पुरुषको जालझेल, दमन, शोषणमा परेका लाखौँ लाख नारीलाई राजनीतिक रूपमा सचेत र जागरुक बनाइदिनुहोस् जस्तो हामी छौँ । आस्फोताले बालकृष्ण समलाई आफ्नो देशलाई श्रेष्ठतम् बनाउन, नारीलाई राजनीतिक रूपमा सचेत र सक्षम बनाउन व्यक्त गरेका कुरालाई उदाहरणका रूपमा यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ :

“तपाईंको देशलाई श्रेष्ठतम बनाउनुहोस् न, चुरा फुट्ता पनि रुने स्वास्नीमान्छेको माया मूर्कितिर जुटाइदिनुहोस् (पृ. १०६) ।”

प्रस्तुत कथनमा नारीलाई अधिकार र अवसर दिएमा उनीहरू जुनसुकै क्षेत्रमा पनि सक्षम र सबल हुन सक्छन् । परम्परागत मूल्य र मान्यताबाट पीडित नारी वर्गलाई राजनीतिक रूपमा सचेत बनाएमा उनीहरू आफ्नो अधिकार र आफूमाथि पुरुषद्वारा हुने गरेका शोषण विरुद्ध आफै लड्नेछन् । त्यसैले नारीलाई केवल चूह्लोचौको र बच्चा उत्पादन गर्ने मेशिनको रूपमा मात्र नहेरी उनीहरूलाई राज्यका हरेक तहमा पुरुषसरह नै समान अवसर दिनुपर्दछ भन्ने भाव आस्फोताको रहेको छ ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको परिकल्पना र निर्माण गरी त्यहाँका हरेक नारीलाई आफ्नो कार्यमा सबल र सक्षम नारीका रूपमा देखाएका छन् । त्यहाँका नारीले पुरुषप्रधान समाजद्वारा आफूमाथि भएका शोषणप्रति विद्रोह गरी सङ्घर्ष र मेहनतको फलस्वरूप राज्यलाई आफ्नो हातमा लिन सफल भएका छन र पछि स्वास्नीमान्छेद्वारा शाषित प्रमिलापुरी हार्दिक र बौद्धिक राज्यका रूपमा देखापर्न गएको छ । राजनीतिक रूपमा सचेत नारीद्वारा निर्मित प्रमिलापुरी राज्य कला, दर्शन, साहित्य लगाएतका क्षेत्रमा सम्पन्न छ । यस प्रगतिलाई देखि बालकृष्ण भन्छन् :

“त्यो त एउटा भनाई मात्र हो । तर त्यस्तै देखिन्छ पनि । पुरुषहरूको शारीरिक र हार्दिक तथा चक्षुको दौर्बल्यकै आडमा राजनीतिको बागडोर स्वास्नीमान्छेको हातमा गएको छ (पृ. ५८) ।”

प्रस्तुत कथनमा पुरुषको शोषणमा पछाडि पारिएका नारीले अवसर पाएमा जुनसुकै काम गर्न सक्छन्, सिङ्गो राज्य चलाउन सक्छन् भन्ने भावलाई नै मुख्य रूपमा देखाइएको छ ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नाटककार स्वयम् पात्रको भूमिकामा आएका छन् । नाटकमा उपस्थित बालकृष्ण पितृसत्तात्मक राज्यको लेखक हो । उसले नाटकमा बौद्धिक वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ चोभारमा भेटिएकी भौतिकीसँग नारी राज्यको अवलोकन गरी नारी शक्तिका बारेमा लेख्ने उद्देश्यका साथ चर्खुँती बर्खुँती गुफाभिन्न पसेको छ । मातृसत्तात्मक शासन व्यवस्था रहेको प्रमिलापुरी राज्यमा पुगेपछि बालकृष्णलाई सबै कुरा अनौठो लाग्छ । उसले महारानी धीराधासँग गरेका कुराहरू त्यहाँका लोग्नेमानिसको अवस्था उतातिर संसारका स्वास्नीमानिसकै अवस्था छ कि भन्ने डर लाग्छ (पृ. ४४) भन्ने आशङ्का व्यक्त गरेको छ । दुवै स्वाधीन होऊन् त्यो पनि राम्रो भन्ने बालकृष्णको आकांक्षा रहेको छ । पितृसत्तात्मक राज्यमा नारीमाथि हुने लैङ्गिक विभेदप्रति असहमति जनाउँदै बालकृष्णले प्रमिलापुरीका नारी शक्तिलाई स्वीकार गरी समन्वयवादी विचार व्यक्त गरेको छ । त्यसैले पनि यस नाटकमा नारी राजनीतिक रूपमा पुरुषसरह नै स्वतन्त्र र समान छन् भन्न सकिन्छ ।

३.३.७ यौन स्वतन्त्रता र समानता

यौन स्वतन्त्रता नारीवादले उठाएको मूल आवाजमध्ये एक हो । आफ्नो शरीरमाथि आफ्नो अधिकार, गर्भधान, मातृत्व, सन्तान सङ्ख्या, जन्मान्तर र जन्माउने समयको निर्णय गर्न पाउने अधिकार र प्रेम, विवाह तथा यौन सम्बन्ध आदि यौन स्वतन्त्रता र समानता अन्तर्गतको विश्लेषणका पक्ष हुन् । नारीवादले यौन स्वतन्त्रता र समानताको पक्षमा सशक्त आवाज उठाएको हुँदा यसलाई नाटक विश्लेषणको प्रमुख आधार मान्न सकिन्छ ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले मातृसत्तात्मक राज्यको परिकल्पना गरी आफ्नो शरीरमाथि आफ्नो अधिकार, गर्भधान, मातृत्व, सन्तान सङ्ख्या, जन्मान्तर र जन्माउने समयको निर्णय गर्न पाउने अधिकार, प्रेम, विवाह तथा यौन सम्बन्धका विषयमा नारीलाई स्वतन्त्र रूपमा देखाएका छन् । त्यसैले यौन स्वतन्त्रता र समानताका दृष्टिले पनि यो नाटक सफल नाटकका रूपमा देखिएको छ । यस नाटकका नारी पुरुषको अधीनमा छैनन् । उनीहरूले आफ्नो स्वतन्त्रता

कायम राख्नका लागि वा पुरुषबाट हुने शोषणबाट बच्नका लागि मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गरी त्यहाँका पुरुषसरह नै स्वतन्त्र रहदै आएका छन् । प्रस्तुत नाटकमा लोग्नेमान्छे र स्वास्नीमान्छे दुवै समान छन् । यस नाटकका प्रेम, विवाह तथा यौन सम्बन्धका विषयमा नारीलाई स्वतन्त्र रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नारीलाई यौन स्वतन्त्रता प्रदान गरिनुपर्दछ । उनीहरूका हरेक खालक विषयमा पुरुष समानका अधिकार पाउनुपर्छ भन्ने कुरालाई यस नाटकमा आस्फोताले व्यक्त गरेका कुरालाई उल्लेख गर्न सकिन्छ:

विवाह हुने मेरो हैन, छायाको हो, उ जससित विवाह गर्न चाहान्छे उसैसित हुन्छ भनेर मैले लेख्ता तपाईंले मार्नेसम्म धम्की दिनुभयो । म बाँच्न चाहान्छु, त्यसैले म के छायालाई मारूँ (पृ. १०७) ।

प्रस्तुत कथनमा प्रमिलापुरी राज्यका नारी प्रेम गर्ने कुरा देखि लिएर आफूलेनै रोजेको वा खोजेको केटासँग नै विवाह गर्न स्वतन्त्र भएको कुरालाई आस्फोताले छायालाई प्रेम वा विवाह गर्ने स्वतन्त्रताबाट थाहा पाउन सकिन्छ । प्रमिलापुरी मातृसत्तात्मक राज्य भएकाले यहाँका नारी पुरुषबाट होइन पुरुष नारीबाट शोषित छन् । जसले गर्दा पुरुषले नारीका विरुद्ध विभिन्न समयमा विद्रोह गरिरहेकै छन् ।

यिनको यही अतिवादी विचारले प्रमिलापुरीका स्वास्नीमान्छेमा अहंता विकसित भएर पुरुषलाई सधैं बालकै देख्ने प्रवृत्ति बढेको हो भन्न सकिन्छ । गाईलाई अक्षता, चन्दन, धुप, दीपले पूजा गर्नुभन्दा भरपेट खुवाउनु गोरषा हो, त्यस्तै मूर्तिलाई पूजाको नामले केरमेट गर्नुभन्दा मूर्तिनिर्माणकर्ताको समुन्नति गर्नु नै उचित मूर्तिपूजा हो (पृ. १०७) भन्ने आस्फोता अन्य स्वास्नीमान्छेजस्तै नास्तिक विचारकी छिन् । स्त्री-पुरुषको विवाह दुवैको मञ्जुरीमा हुनुपर्छ भन्ने आस्फोता छायाको मञ्जुरीमा मात्र देवनन्दन र छायाको विवाह गराउन चाहन्छिन् ।

यसरी नाटककार बालकृष्ण समले **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा आएका नारी पात्रलाई यौनका सम्बन्धमा पुरुषसरह नै स्वतन्त्र छन् । नारीले आफ्नो शरीरमाथि आफ्नो अधिकार, गर्भधान, मातृत्व, सन्तान सङ्ख्या, जन्मान्तर र जन्माउने समयको निर्णय गर्न पाउने अधिकार र प्रेम, विवाह तथा यौन सम्बन्धमा स्वतन्त्र र पुरुषसरह नै समान छन् ।

३.४ निष्कर्ष

बालकृष्ण समले **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा लैङ्गिक दृष्टिले पछाडि पारिएका नारी वर्गको प्रतिनिधित्व गराएर उनीहरूको नयाँ पहिचान प्रस्तुत गरेका छन् । नाटककार समले यस नाटकमा पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाका विरुद्धमा नारी सत्ताको खोजी गरी मातृसत्तात्मक राज्य व्यवस्थाको परिकल्पना समेत गरेका छन् । त्यहाँका नारी भावनाका दृष्टिकोणले आफूलाई पुरुषभन्दा शक्तिशाली र पुरुषलाई कमजोर प्राणीका रूपमा हेर्दछन् । उनीहरू आफूलाई निर्माणकर्ता र पुरुषलाई विनाशकर्ताका रूपमा हेर्ने गर्दछन् । त्यसैले उनीहरूले पुरुषमा रहेको ध्वसात्मक गुणको अन्त्य गरी विश्व शान्ति स्थापना गर्ने लक्ष्य लिएका छन् । उनीहरू राज्यका उच्च पदमा बसेर पुरुषलाई आफ्नो अधीनमा राख्ने र त्यसै अनुरूप काम गराउने कार्यमा लागेको पाइन्छ । यस नाटकमा आएका नारीपात्र व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, लैङ्गिक तथा राजनितिक रूपमा पुरुषसरह नै स्वतन्त्रता छन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटक पितृसत्तात्मक समाजमा लैङ्गिक दृष्टिकोणले पछि पारिएका नारी जातिको पहिचानका निम्ति महिलालाई केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएर मातृसत्तात्मक राज्यसंरचनाको कल्पना गरी लेखिएको नाटक हो । यस नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले पितृसत्तात्मक समाजमा भौँक्रीनी, चोर्नी, बोक्सी जस्ता आरोप लाग्ने नारीमा पनि साहित्य, कला, विज्ञान र दर्शन जस्ता राज्यका हरेक निकायको जिम्मेवारी वहन गर्न सक्ने शक्ति हुन्छ, भन्ने तथ्यलाई प्रस्तुत गरेका छन् । उदार नारीवादी मान्यतालाई स्वीकार गर्दै लेखिएको यस नाटकमा परिवार, समाज तथा राष्ट्रमा रहेर हरेक नारीले पुरुषसकै अधिकार पाएको कुरालाई देखाइएको छ । नाटककार समद्वारा परिकल्पित प्रमिलापुरी राज्यमा नारी र पुरुषबिचमा हरेक खालका क्रियाकलापमा समानता तथा स्वतन्त्रता पाइन्छ । यस नाटकका नारी सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा लैङ्गिक रूपमा पुरुषसरह नै समान छन् । यस नाटकमा नाटककार समले पुरुषद्वारा नारी शोषित होइन नारीद्वारा पुरुष नै शोषित भएको कुरालाई देखाएका छन् । त्यसैले **स्वास्नीमान्छे** नाटक नारी स्वतन्त्रता र समानताका हिसाबले उत्कृष्ट नाटकका रूपमा देखापर्न आएको छ ।

चौथो पच्छेद

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नारी भिन्नता

४.१ विषय परिचय

नारीमाथि घर, परिवार, पुरुष तथा समाजले गर्ने थिचोमिचोले नै नारीलाई समाजमा पुरुष भन्दा भिन्न प्राणीका रूपमा हेर्ने काम गर्दछ। नारी भएकै कारणले नारीलाई पैतृक धनसम्पत्तिको अधिकारबाट बञ्चित गर्नु, उनीहरूको इच्छा र स्वतन्त्रता विपरीत अधीनमा राख्नु, उति नै क्षमता तथा योग्यता भए पनि काम गर्न बाहिर नपठाउनु, पठाए पनि पद, पारिश्रमिक र विश्वासमा भेदभाव गर्नु, नारीको शरीरलाई उनीहरूको इच्छाविना आफ्नो खुसी र स्वार्थका लागि प्रयोग गर्नु, शिक्षा, राजनीति, नीति निर्माण र निर्णय र अन्य पहुँचका क्षेत्रमा नारीलाई अवसर नदिनु र कुटेर, पिटेर, तर्साएर तथा तनाव दिएर गरिने अन्याय तथा विभेदजस्ता कुराले नै समाजमा नारी पुरुष भन्दा भिन्न रूपमा देखिन्छन्। शोषण शक्ति सम्पन्न र सत्तासीन पक्षले निर्बल पक्षमाथि गर्दछ। पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुष शक्तिशाली र सत्तामा हुने हुँदा शोषित पक्ष नारी हुने गर्दछन् र संस्कारका रूपमा विकसित पितृसत्तालाई परिवार, समाज, पुरुष तथा स्वयम् नारीले पनि निरन्तरता दिँदै जाने हुनाले ती सबैले विभिन्न प्रकारका शोषण गरि रहेका हुन्छन्। त्यही शोषणका कारण नै घर, परिवार तथा समाजबाट पनि नारीहरू भिन्न खालको व्यवहार पाइरहेका हुन्छन्। **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा पितृसत्तात्मक आधार भन्दा भिन्न नारी सहभागिता रहेको छ। यस अध्ययनमा नारीको भिन्नताको बारेमा चर्चा गरिएको छ।

४.२ नारी भिन्नता

सदियौँदेखि नारीमाथि हुँदै आएको शोषण, दमन र उत्पीडनबाट मुक्तिको प्रयास स्वरूप जन्मिएको आन्दोलन नै नारीवाद हो। यसले नारीमाथि हुने शोषण, नारीलाई पितृसत्ता तथा समाजले गर्ने भिन्न व्यवहार र दमनको कारण नै नारी आफ्नै घर, परिवार, समाज तथा पुरुषद्वारा भिन्न जातिका रूपमा रहँदै आएका छन्। त्यसैले कुनै पनि कृति नारीवादी हो कि होइन भनेर छुट्ट्याउन त्यस कृतिमा नारीमाथि भएका शोषण, नारी र पुरुषमा समाजले गर्दै आएको भिन्नता, समाजले नारी पुरुषलाई प्रदान गर्दै आएको अधिकार, अवसर तथा नारीलाई समाजले हेर्ने दृष्टिकोणमा गरिने भिन्न व्यवहारका आधारमा नै नारी भिन्नताको पहिचान गर्न सकिन्छ। यसर्थ समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा

नारीवादी चेतना भए नभएको पहिल्याउन नारीमाथि भएका निम्नानुसारका शोषण वा नारी भिन्नता र त्यस विरुद्धका विद्रोह छन् कि छैन भनेर विश्लेषण गरिएको छ :

४.३.१ नारी सत्ता

समाजमा रहेर पुरुषसरह नै अधिकार प्राप्त गरी पुरुष दमनबाट टाढा रहेर स्वतन्त्रताको चाहना राख्दै नारीवाद आएको पाइन्छ । समाजमा पुरुष प्रमुख भई उनीहरूकै निर्णय मान्य हुने, आर्थिक तथा सम्पत्तिमा पुरुषकै अधिकार धेरै हुने र पुरुषकै नाममा वंशज परम्परा चल्ने सामाजिक व्यवस्थाको विरोध गरी पुरुष समान अधिकार पाउनुपर्ने चाहना स्वरूप नारीवाद आएको हो । सदियौँदेखि संसारका अधिकांश मुलुकमा पितृसत्ता नै हावी हुँदै आएको पाइन्छ । सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, प्रशासनिक, कानुनी लगायत हरेक पक्षमा पुरुष नै अग्र स्थानमा रहनु र महिला घरभित्रै सीमित रहनु पितृसत्ताकै उपज हो । नारीवादले यस्ता पुरुषवादी प्रवृत्तिको विरोध गर्दै आएको पाउन सकिन्छ ।

पितृसत्तामा नारीहरूलाई केवल भोग्याको रूपमा लिने, घरायसी कामकाज गर्नु, परिवारको लागि आफ्ना सम्पूर्ण खुसी, चाहनाको बलिदान गर्नु, आयआर्जनको लागि बाहिर निस्कन, स्वतन्त्र घुमफिर गर्न नपाउनु जस्ता विभिन्न कुराको विरोध गर्दै नारी भिन्नताका विरुद्धमा नारीवादले फरक मत राख्ने काम गर्दछ । यस्तो परिपाटीप्रति नारीले विरोध जनाई स्वतन्त्रता र समानताको पक्षमा वकालत गर्नु, पुरुषको नियन्त्रण र अधीनबाट बाहिर आई आफ्नो अस्तित्व र पहिचानको लागि सङ्घर्ष गर्नु नै पितृसत्ताप्रतिको विद्रोह वा नारी सत्ताको भिन्नता हो ।

पितृसत्ताको सोभो अर्थ हो पिता या पुरुषको सत्ता वा राज्य । यो एक यस्तो व्यवस्था हो, जस अन्तर्गत पिता अथवा कुनै पनि पुरुष प्रधान भई परिवारका सबै सदस्य, सम्पत्ति र आर्थिक साधनमाथि आफ्नो नियन्त्रण राख्दछ र उसलाई नै परिवारको मुख्य मानिन्छ । उसैबाट परिवारलाई चिनिन्छ । सो प्रधान पुरुषको शेषपछि सबै सम्पत्ति उसको उत्तराधिकारी छोरा वा अन्य पुरुषको हातमा जान्छ र वंश पनि पुरुषकै नामबाट चल्छ । यसरी पितृसत्तामा राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक सबै पक्षमा पुरुषको नियन्त्रण हुन्छ । अतः पुरुषसत्ता एउटा ढाँचा वा सिङ्गो व्यवस्था हो । यस व्यवस्थामा पुरुष श्रेष्ठ मानिने र महिलालाई नियन्त्रणमा राखिने गरिन्छ । यही पुरुष शोषणको कारणले गर्दा नै पुरुषभन्दा भिन्न पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

पितृसत्ताले महिलामाथि सम्पत्ति तथा आर्थिक स्रोतमा नियन्त्रण गर्ने जसका कारण महिलाका नाममा पैतृक सम्पत्ति नहुने, श्रम र उत्पादनमा नियन्त्रण गरी घर धन्दामा सीमित राख्ने, आर्थिक उत्पादनका क्षेत्रमा कार्य गर्नबाट वञ्चित गरिने, त्यस्तै महिलाको प्रजनन, यौन, प्रेम तथा विवाहको क्षेत्रमा पनि पितृसत्ताले नियन्त्रणमा राख्ने गरेको देखिन्छ । महिलाको शरीरमाथि स्वयं महिलाको नियन्त्रण नहुनु, निश्चित नियम र अनुशासनभित्र महिलाको यौन व्यवहारलाई सीमित गरिनु पितृसत्ताकै उपज हुन् । यी र यस्तै विभिन्न क्रियाकलापका कारण नारी पुरुषभन्दा भिन्न पात्रका रूपमा आएका छन् । नारीलाई पितृसत्तात्मक समाजले गर्ने यस्तै प्रकारका क्रियाकलापकै कारण महिला पछि पारिदै आएका छन् । पुरुषबाट हुने विभिन्न किसिमका दमन सहन बाध्य भएका छन् । यिनै विविध कारण नारी समाजमा पुरुष भन्दा भिन्न प्राणीका रूपमा रहदै आएको पाइन्छ ।

पितृसत्ताकै कारणले घर, परिवारमा छोरा र छोरीबिच, समाजमा नारी र पुरुषबिच विभेद व्याप्त छ । परिवारभित्र बुहारीमाथिको अत्याचार, महिलामाथि गरिने घरेलु हिंसा, सम्पत्तिमाथि पुरुषको आधिपत्य, हिँडडुल, घुमघाम, प्रेम, विवाह आदिमा नारीको अधिकार र भावनाको कदर नगरिने पारिवारिक शोषण हुन् । त्यस्तै समाजमा नारीलाई पुरुषसरह अवसर र स्वतन्त्रता प्रदान नगरिने, संघसंस्था, सामूहिक क्रियाकलाप आदिमा सहभागी गराउन नखोज्ने आदि सामाजिक शोषण हुन् । यसरी पितृसत्ताले घर, परिवार र समाजमा गर्ने शोषणप्रति विद्रोह गर्ने कृतिलाई नारीवादी कृति मानिन्छ । अतः यो नारीवादीको पहिचानका निम्ति अत्यावश्यक आधार हो ।

स्वास्नीमान्छे नाटकको सुरुमा नारी पुरुषको शोषणमा परेका छन र अन्त्यमा विद्रोह गरी प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गर्न सफल भएका छन् । यस नाटकमा नारी पात्रको बाहुल्यता छ तर पनि केही पुरुषपात्रले नारीप्रति विद्रोहको भाव प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । नारीद्वारा उत्पीडित वा दमित पुरुषपात्रले आफ्नो पहिचानका लागि भित्रभित्रै विद्रोह गर्दै आएका छन् । यस नाटकमा मुख्य गरेर समाजले नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण, गर्ने व्यवहार, प्रदान गर्ने अवसर र अधिकारका आधारमा नै विभिन्न नारी भिन्नता देखापर्दै आएका छन् ।

यिनै विभिन्न कारण नारी पुरुषद्वारा शोषित हुँदै आइरहेका छन् । यस नाटकमा तन्त्र, मन्त्र, मोहनी विद्या र अध्यात्मको मिश्रण भएको छ । यसका साथै वैज्ञानिक अतिरञ्जनाले भरिएको हुनाले चिन्तनप्रधान नाटकका रूपमा पनि देखा पर्न गएको छ । प्रमिलापुरीको निर्माण लोग्नेमान्छेसँग बदला लिने नियतबाट भएको र स्वास्नीमान्छेद्वारा शासित लोग्नेमान्छे, आफ्नो अस्तित्व र वर्चस्वको लागि

संगठित भएर युद्ध गरेको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । स्वास्नीमान्छे नाटकमा समूहगत वैचारिक द्वन्द्वको प्रावल्य प्रमुख रूपमा आएको छ । यस नाटकमा सुरुमा नारीमाथि शोषण र दमन गर्दै आएका पुरुष पछि गएर नारीको अधीनमा रहेर बस्नुपरेको छ । नारीको अधीनमा रहन परेकाले यस नाटकका पुरुषपात्रले भिन्नभिन्न विद्रोह गर्दै आएका छन् । नारी राज्यका विरोधमा भिन्न भिन्न व्यवहार गर्दै आएका छन् । यस नाटकमा नारी भिन्नताका रूपमा आएका उदाहरणलाई तल उल्लेख गरिएको छ :

पृथ्वीमा पति र पुत्रको प्रताडना वा पितृसत्ताले गरेको शोषण खेप्न नसकेर गुफाभिन्न पसेकी महदम्बिका बाह्र वर्षसम्म अघोर तपस्या गरेर प्रमिलापुरीको निर्माणमा विशेष भूमिका खेल्ने महिला हुन् । सुरुमा पुरुषद्वारा शोषित भएकी महदम्बिका लामो समयको तपस्या र मेहनतद्वारा प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गर्न सक्षम भएकी छिन् । सुरुमा पुरुषद्वेषी भावनाबाट ग्रसित भएकी महदम्बिकाको प्रतिष्ठा नै 'लोग्ने-स्वास्नी' को रूपमा नभएर 'आमा-छोरा' को रूपमा पुरुष र महिलाको सम्बन्ध विकास गराउने हो । यसो भएमा मात्र नारी र पुरुषमा रहेको विभेदको अन्त्य भएर जान्छ भन्ने उनको भनाई रहेको छ । भौतिकीले साक्षात् भगवतीका रूपमा मान्ने महदम्बिका भेष बदलेर विमानभन्दा छिटो घुम्न सकिन्छन् ।

पुरुष प्रकृतिको छोरो हो भन्ने महदम्बिकाले लोग्नेमान्छे, स्वास्नीमान्छेको शरीरदेखि अलग रहेको एक इन्द्रिय हो (पृ. १५) भन्न पछि पर्दिनन् । यसैका माध्यमबाट उनले पुरुषले नारीप्रति गरेको शोषणप्रति विद्रोह गरेकी छिन् । यस नाटकमा सेनानायिका रूपमा देखिएकी महदम्बिकामा पुरुषद्वेष, उच्चताग्रन्थि वा महत्ताभाष, स्वास्नीमान्छे नै परिपक्व छन् भन्ने नारी सत्ता व्याप्त छ । पति र पुत्रको अन्यायपूर्ण व्यवहारको प्रतिशोधस्वरूप गुफाभिन्न पसेकी महदम्बिका यही महत्वकाङ्क्षाका कारण नारीसत्ता प्राप्त गर्न सफल भएकी छिन् । लोग्नेमान्छेलाई स्वास्नीमान्छेको अधीनमा राख्ने कठोर प्रतिज्ञा गरेर तपस्या गरेकी छिन् । लोग्नेमान्छेबाट अपहेलित भएकीले यिनमा लोग्नेमान्छेप्रति घृणा छ । लोग्नेमान्छेले स्वास्नीमान्छेप्रति गर्दै आएका विभिन्न शोषणको अन्त्यहुनुपर्छ भन्ने चाह उनको रहेको छ । यसका लागि सबै स्वास्नीमान्छेले आफूमाथि भएका शोषण र दमनको विरोध गर्नु पर्ने धारणा पनि यिनको रहेको छ । पितृसत्ताले नारीमाथि गर्दै आएको शोषणका विरुद्धमा नारीले आवाज उठाउनु पर्ने यिनको धारणा रहेको छ । यसका साथसाथै नारी भएकै कारण समाजले गर्ने भिन्न व्यवहारको विरोध गर्ने काम नारीवादले गर्दछ ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा देखापरेकी अर्की पात्र आस्फोता हुन् । यिनले पनि पितृसत्ताले गर्दै आएका विभिन्न किसिमका क्रियाकलाप तथा परम्पराले गर्दा नै समाजमा स्वास्नीमान्छे भिन्न प्राणीका रूपमा देखापरेका हुन् । त्यसैले समाजमा नारीमाथि हुने भिन्न व्यवहार अन्त्यका लागि अगाडि लाग्नुपर्ने कार्यमा महिला लाग्नुपर्छ भन्ने चाह उनको रहेको छ । यिनी पनि सुरुमा लोग्नेमान्छेद्वारा शोषित छिन र पछि त्यसैको विरोधमा लागि परेर प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र र समानतामा आधारित मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गर्ने कार्यमा सफल भएकी छिन् । उनका अनुसार लोग्नेमान्छेमा भन्दा स्वास्नीमान्छेमा धेरै सद्गुण दया क्षमा, धैर्य, आशा, सहानुभूति, सेवा, प्रेम, उत्साह, अहिंसा, सान्त्वना र रमाइलोपन हुन्छ जसलाई जगाउने काम साहित्यले गर्नुपर्छ । उनी भन्छिन् - “कविता संसारमा रक्त समुद्र सुकाइ क्षीरसागर गराल्ने साधन हो (पृ. ७९) । मानव मानवमा घृणा फैलाउने नारीलाई होच्याउने, युद्धप्रति आकृष्ट गराउने साहित्य निन्दनीय हुन्छन् भन्ने आस्फोतामा पुरुषप्रति रोष र घृणा भाव छैन तापनि यिनले विश्वका साहित्यकारले पुरुषको समर्थन गर्दै साहित्य रचना गरेकोमा दुःख व्यक्त गरेकी छिन् । पितृसत्ताले स्वास्नीमान्छेमाथि गर्दै आएका विभिन्न किसिमका शोषणका विरुद्धमा नारी आ-आफ्नो ठाउँबाट खुलेर लाग्नुपर्ने धारणा उनको रहेको छ । यसका साथसाथै नारी पुरुषसह जुनसुकै क्षेत्रमा सक्षम र सबल हुँदाहुँदै पनि पछाडि पारिनु भनेको पितृसत्तात्मक राज्य तथा समाजले नारीमाथि गर्दै आएको शोषणकै कारणले गर्दा हो ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले समाजमा नारीमाथि हुने विभिन्न किसिमका फरक क्रियाकलापकै कारण उनीहरू पुरुषभन्दा भिन्न प्राणीका रूपमा देखिएको कुरालाई समेत उल्लेख गरेका छन् । समाजले स्वास्नीमान्छेप्रति गर्ने व्यवहार, प्रदान गर्ने विभिन्न किसिमका अवसर, हेर्ने दृष्टिकोण लगाएतका पक्षमा पुरुषलाई भन्दा भिन्न खालको व्यवहार गर्दै आएको कारणले गर्दा प्राचीन समयदेखि नै नारीमाथि हुने दमन जरो गाड्दै आएको पाइन्छ । स्वास्नीमान्छे नाटकमा देखा परेका फरक-फरक विशेषता बोकेका नारीपात्रले नारी शोषणको विरोध गर्दै नारी र पुरुष दुबै स्वतन्त्र भएको राज्यको निर्माण गर्ने कार्यमा लागेका छन् । नारीले यस नाटकमा आफ्ना हक, अधिकारको माग गर्दै प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गर्नमा सफल भएका छन् । यस नाटकका नारीपात्र पितृसत्तात्मक समाजले नारीमाथि गर्दै आएका विभिन्न किसिमका शोषण, दमन जस्ता अमानवीय क्रियाकलापको अन्त्यको चाहना राख्दै प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र र समानतामा आधारित राज्यको निर्माण गर्ने कार्यमा सफल भएका छन् ।

गाईलाई अक्षता, चन्दन, धुप, दीपले पूजा गर्नुभन्दा भरपेट खुवाउनु गोरषा हो, त्यस्तै मूर्तिलाई पूजाको नामले केरमेट गर्नुभन्दा मूर्ति निर्माणकर्ताको समुन्नति गर्नु नै उचित मूर्तिपूजा हो (पृ. १०६) भन्ने आस्फोता अन्य स्वास्नीमान्छे जस्तै नास्तिक विचारकी छिन् । स्त्री-पुरुषको विवाह दुवैको मञ्जुरीमा हुनुपर्छ भन्ने आस्फोता छायाको मञ्जुरीमा मात्र देवनन्दन र छायाको विवाह गराउन चाहन्छिन् । यस नाटकमा नारी र पुरुषविचको विभेदको अन्त्य गरी पुरुषसरह नारीले पनि समान व्यवहार र समान अवसर पाउनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । त्यसैको प्रतिफल स्वरूप प्रमीलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गरी राज्यका उच्च पदमा नारी पुगेका छन् । कुशलतापूर्वक आफ्नो कामलाई पूरा गर्ने काम गरेका छन् । त्यसैले गर्दा प्रमिलापुरी राज्यका नारी अन्य नारी भन्दा भिन्न छन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटकको सुरुदेखि अन्त्यसम्म सक्रिय रूपमा देखा परेकी भा प्रारम्भमा दीनहीन र भयले त्रसित भौँक्रिनी वुढीका रूपमा देखा परेकी छिन् । सुरुमा आफ्नै परिवारका पति र पुत्रबाट बारम्बार प्रताडित र अपेहलित भएपछि महदम्बिकाको सहयोगमा प्रमिलापुरीमा पुगेकी हुन् । प्रमिलापुरीमा पुगेपछि भद्र सुसंस्कृत र सभ्य नारीका रूपमा महदम्बिकाको जस्तै द्वैध खालको छ भने यिनी प्रमिलापुरीमा गएपछि चमकयुक्त बनेकी पनि छिन् । प्रमिलापुरीभन्दा बाहिर नारीमाथि पुरुषले ज्यादै अन्याय भएकाले प्रमिलापुरीमा भएको नारी राज्यको प्रगति देखाएर प्रचार गराउन यिनैले बालकृष्णलाई प्रमिलापुरीमा लगेकी छिन् । अणुबम नै दुषित होइन त्यसको प्रयोग दुषित हो र प्रयोग गर्ने मन नै हो । त्यसैले मनलाई शुद्ध पार्नुपर्छ भन्ने भा प्रमिलापुरीको उद्देश्यलाई छर्लङ्ग पाउँ भन्छिन् - सब जाति लडाइँ खेलेर उभिइरहेछन्, अब स्त्री जातिले लडाइँ बन्द गरेर उभिनु छ (पृ. ९) भाले महदम्बिकासँग बाह्र वर्षसम्म भ्यागुताको मासु र भारपात खाएर तपस्या गरेकी हुनाले नै प्रमिलापुरीको स्थापना भएको हो ।

आफ्नो टाउकोका रौंसमेत सम्हाल्न नसकेर खौरने लोग्नेमान्छेले नगर सिँगार्न सक्दैनन् भन्ने भा पनि भेष बदलेर विश्वका प्रमुख सहरहरूमा घुमिसकेकी छिन् । यिनी पनि पुरुषद्वेषी, अतिवादी छिन् भन्ने कुरा यिनका यो भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ - लोग्नेमानिस घोडाजस्तै बलिया हुन्छन्, हिँड्दा उनीहरूलाई घोडा चाहिन्छ, हाम्रो सेनानायिकालाई घोडा नभई हुँदैन, मगज दौडाउनेको शरीर ज्यादै भद्दा हुँदो रहेछ (पृ. २७) । उनको यस भनाइबाट लोग्नेमान्छे वुद्धिका होइनन् बलका सोभा हुन्छन् । त्यसैले वुद्धिको माध्यमबाट पुरुषलाई चलाउन सक्ने क्षमता नारीमा हुनुपर्छ भन्ने नारी भिन्नताका कुरा

यहाँ आएका छन् । लोग्नेमान्छेले नारीलाई विगत र वर्तमानमा गरेका शोषण र दमनका विरोधमा बुद्धिको प्रयोग गरी लाग्नुपर्ने धारणा नै यस नाटकमा नारी सत्ताको मुख्य पक्ष बनेर आएको छ ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा पुरुषको शोषणमा परेकी अर्की पात्र भा हुन् । लोग्नेमान्छेलाई बाघसँग तुलना गर्ने उनले लोग्नेमान्छेमा हार्दिकता र वात्सल्य हुँदैन भनिन्छन् । लोग्नेमान्छेलाई भावपरिवर्तन गरेर गाई जस्तै सुधो बनाउने धीराधाको सङ्कल्पप्रति पनि यिनलाई शङ्का छ । बालकृष्णलाई गैंडाको खाग उपहार दिने निर्णय गरेकी भाले नै प्रमिलापुरीमा उनलाई घुमाएकी छिन् । पुरुष पत्नीव्रती बन्दैमा स्त्रीलाई पतिव्रती बनाउन नहुने विचार व्यक्त गर्ने भा स्वास्नीमान्छेका निमित्त धन, पति र पुत्र साधन मात्र हुन्, साध्य त सुख नै हो भनिन्छन् । यिनले पनि स्वास्नीमान्छेलाई लोग्नेमान्छेले गरेको शोषणका विरुद्धमा खुलेर नै आफ्नो आवाज बाहिर प्रकट गरेकी छिन् । त्यसैले कुनै समयमा यिनी पनि पितृसत्ताद्वारा शोषित थिइन् भन्न सकिन्छ । त्यसैले यिनले व्यक्त गरेका भावप्रति विद्रोह गरी नारीसत्ताको चाहना व्यक्त गरेकी छिन् ।

शेफालिका प्रमिलापुरीकी दार्शनिका हुन् । शितिकण्ठको विपरीत ध्रुवमा उभिएकी शेफालिकाले पुरुषलाई आक्षेप लगाएकी छिन् र नारीप्रति आग्रहरी भएकी छिन् । प्रमिलापुरी बाहिरका नारीको स्थितिको अधिक व्याख्या गर्ने शेफालिकाले कुनै एक जाति सधैं अर्को जातिको अधीनमा बस्न सक्दैन भन्दै नारीले विद्रोह गरेर अधिकार लिनेछन् भन्ने कुरामा विश्वस्त छिन् । पुरुषले नारीमाथि गरेको दमन र शोषणका विरुद्धमा रोष प्रकट गर्न पुगेकी छिन् ।

प्रमिलापुरी बाहिर नारीलाई दास बनाइएकाले दास बुद्धिले ग्रन्थ लेखिँदैन भन्दै पृथ्वीमा महिलाका खासै ग्रन्थहरू नभएका तर प्रमिलापुरीमा भने मौलिक ग्रन्थहरू प्रायः स्वास्नीमान्छेकै भएको बताउँछिन् । दशरथ, राम, कृष्ण, अर्जुन, आदि पौराणिक पात्रहरूको आलोचना गर्ने शेफालिकाले महाभारत युद्ध लोकहितार्थ नभएर पनि पाण्डवको स्वार्थका लागि भएको हो भनिन्छन् । यिनी पनि नाटकमा पुरुषद्वारा केही न केही मात्रामा भए तापनि शोषणमा परेको र पछि नारी स्वतन्त्रता र समानताका पक्षमा लागेका कुरा स्पष्ट हुन आएको छ । मान्छेको जङ्गली अवस्थामा बरु लोग्नेमान्छे, स्वास्नीमान्छेको अधीनमा थियो भन्ने शेफालिका अहिले नारी आफ्नी आमासँग पनि बस्न नपाउनु दुःखको कुरा हो भनिन्छन् । पुरुषजस्तै मूर्ख भए पनि तरवार र कलमको अभ्यास गर्न पाउने तर नारी जति प्रतिभाशाली भए पनि डाडु-पन्यु र लालावालामै जीवन खर्चनु पर्ने यथार्थता उनले प्रकट गरेकी छिन् । लोग्नेमान्छे, स्मृति र नीति बनाउँछ । त्यसको चक्कामा स्वास्नीमान्छेलाई पिनिदिन्छ, जगतलाई झलमल्ल पार्न सक्ने

स्वास्नीमान्छेको ज्योति जतिसुकै उज्यालो भए पनि काखमा लालाबालालाई हँसाउँदाहँसाउँदै सिद्धिन्छ, संसारको मैलो फोहोर धोएर बढारेर फाल्ने उसको बुद्धि थाङ्ना धुदैमा र कूचो लाउदैमा खर्च हुन्छ (पृ. ६७) । प्रस्तुत कथनमा समले समाजमा नारी र पुरुषविचमा परम्पदादेखि नै रहँदै आएका विभिन्न किसिमका दमन, शोषण तथा समाजले नारीमाथि गर्दै आएको फरक व्यवहारको अन्त्यको चाहना राखेका छन् ।

यसद्वारा नारीसत्ताको चाहना गरेका छन् “प्रमिलापुरीबाहिर कति स्त्री जिसस, स्त्री-गान्धी र स्त्री-बुद्ध जन्मिए, तिनको कदर नभएको तर स्वास्नीमान्छेकै प्रेम, अहिंसा, स्वार्थत्याग, सेवा” आदि गुणको व्याख्या गर्ने बुद्ध, जिसस र गान्धीको अधिक प्रशंसा गरिएको बताउने शेफालिका पृथ्वीमा पूजनीय मानिएका ऋषि, दार्शनिक, तपस्वी, योगी, राजा, वीर, कलाकार, कवि, लेखक सबैको उपहास गरेकी हुनाले निथी उच्चताग्रन्थी, महत्ताभास र घमण्ड भएकी पुरुषद्वेषीका रूपमा नाटकमा प्रस्तुत भएकी छिन् । यिनले पनि यस नाटकमा पुरुषले नारीमाथि गर्ने गरेका अनेकन खालका शोषणका विरुद्धमा पुरुषमाथि औंला उठाउदै आएकी छिन् । पुरुषले नारीमाथि गर्दै आएका दमनको खुलेरै विरोध गर्दै आएकी छिन् । माथि आएका विभिन्न उदाहरणद्वारा समले नारी स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित नारीसत्ताको चाहना राखेका छन् ।

छाया कवयित्री आस्फोताकी नातिनी सोह्र वर्षे कल्कलाउँदी र असाध्यै राम्री स्त्रीपात्र हुन् । यिनको यही आकर्षक व्यक्तित्वका कारण देवनन्दन यिनीप्रति ज्यानसमेत दिन तयार भएका छन् । छाया देवनन्दनसँग विवाह गर्न भन्दा मर्न राजी हुन्छिन भन्ने आस्फोताका भनाइबाट थाहा पाइन्छ (पृ. १०७) । बालकहरू मात्र खेल्नुपर्ने विचार व्यक्त गर्ने छायाले जुवाको विशेष विरोध गर्छिन् साथै रगताम्य हुने खेल स्वास्नीमान्छेका कोमल हृदयले हेर्न पनि सक्दैन भन्छिन् । लाज डर हो, डर पाप हो (पृ. ८९) भन्ने छायाका विचारमा पापी मात्र डराउने लजाउने गर्दछ । उनी देवनन्दनले छायालाई हरेर भए पनि लैजाने भन्ने सुन्दा पशुहरू जबरजस्ती चाहन्छन् प्रेम चाहदैनन् भन्ने कुरा व्यक्त गर्दछिन् । पुरुष भित्रि गुण होइन बाहिरी रूपमा मात्र भुलेका हुन्छन् त्यो पनि केही समयका लागि मात्र । त्यसैले यिनको पनि पुरुषरूपी शोषणको खुलेरै विरोध गर्ने काममा विशेष भूमिका रहदै आएको छ । यिनले पनि नारी शोषण तथा नारीलाई जुनसुकै क्षेत्रमा पछि पार्ने काममा पुरुषकै हात रहेको र जवसम्म नारीहरूले आफूमाथि पुरुषले गरेको शोषणको विरोध गर्न सक्दैनन् तवसम्म नारी सत्तामा आधारित राज्यको निर्माण हुन् सक्दैन, नारी

उनीहरूकै छहारीमा बस्नुपर्ने अवस्था आउँछ, भन्ने भाव व्यक्त गर्दछिन् र नारीलाई पितृसत्ताले गरेको शोषणको खुलेरै विद्रोह गर्न आह्वान समेत गरेकी छिन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नारीलाई खाली भोग्याको साधनका रूपमा लिने देवनन्दनले शितिकण्ठको क्रान्तिकारी सङ्गठनमा सक्रिय भूमिका खेल्ने बालकृष्णसँग क्रान्तिकारीलाई सहयोग गर्न अनुरोध गरेका छन् । यति ठूला क्रान्तिकारी कार्यकर्ता हुँदाहुँदै पनि उनी छायासित अधिक आकर्षित भएका छन् भन्ने कुरा यस भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ - 'पहिलो दिन आँखा सुम्पें, दोस्रो दिन हृदय सुम्पें, तेस्रो दिन सर्वस्व सुम्पें, अब चौथो दिन प्राण सुम्पन्छु (पृ. ८८) । आवेगपूर्ण प्रेममा फसेका देवनन्दनले छायालाई हिमालय पटकक भाँचिए पनि नछोड्ने र हरेरै भए पनि लैजाने प्रण गरेका छन् । छायाप्रतिको उग्र आकर्षणले देवनन्दन पक्राउ परेर भावपरिवर्तन गराउन बाध्य भएका छन् । शितिकण्ठका भनाइमा भावपरिवर्तन पूर्व यिनमा बाघको जस्तो तेज, अर्नाको जस्तो बल, बँदेलको जस्तो साहस र हुँडरको जस्तो दृढसङ्कल्प थियो । भाव परिवर्तन पश्चात देवनन्दनले अहिंसाको बाटो लिएका र मातृहृदययुक्त शान्त स्वभावका भएका छन् भन्ने कुरा उनकै यो भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

“काम मसित काँपछ, क्रोध मसित डराउँछ, लोभ मसित माग्न सक्दैन, मोह मसित विमुख भएको छ, मद मसित तुहेको छ, मात्सर्य मलाई समता सिकाउँछ (पृ. १७७) ।”

प्रस्तुत कथनमा नारीलाई केवल खेलौनाका रूपमा मात्र लिने देवनन्दन नारीलाई शोषण र दमन गरेर आफूखुसी हुने भोगवादी प्रवृत्तिका छन् । यिनले नारीमाथि गर्ने व्यवहारकै कारण छायाले यिनीप्रति विद्रोह व्यक्त गरेकी छिन् । देवनन्दनले नारीहरूमाथि गरेको नारी शोषणका विरुद्धमा छायाले नारी स्वतन्त्रता र समानताको आवाज उठाउँदै नारीसत्ताको चाहना प्रस्तुत गरेकी छिन् ।

भाँक्रिनी- “नगर है, तिमीहरूको ठट्टामा अर्काको ज्यान जाला । द्वितीय- लौ गयो ज्यान भाँक्रिनीलाई धकेलिदिन्छन् । भाँक्रिनी चिच्याउँदै पानीमा डुबेर अनौठोसित भ्यागुते पौडी खेल्दिन्छन् । सब आनन्द मानेर हाँसिरहन्छन् । भाँक्रिनी वारि उत्रेपछि उनीतिरको ध्यान छोडेर फेरि सब पानी उछिट्याउँदै पौडन थाल्छन् (पृष्ठ, २) ।”

प्रस्तुत कथनमा नारी भएकै कारण जवानी हुने बेलासम्म समाज तथा पुरुषले विभिन्न किसिमका मज्जा लुट्ने र जब नारी बुढी हुन्छे तब समाज तथा पुरुषले नारीलाई बोक्सीको उपमा दिने, गरिबको उपमा दिने, विभिन्न किसिमका यातना दिनेजस्ता अमानवीय क्रियाकलाप हुनुमा पितृसत्तात्मक

समाजमा नारीप्रति गरिने नराम्रो व्यवहारकै कारण हो भन्ने कुरालाई उल्लेख गरी समले यस कथनद्वारा नारीसत्ताको चाहना राखेका छन् ।

वनभक्तीक्रीनी- (अनौठो धोत्रो स्वरले) “हाम्रो ईश्वरलाई भेट्ने तपस्या हैन-स्वास्तीमान्छे र लोग्नेमान्छेको सम्बन्ध लोग्नेस्वास्तीमा हैन आमा छोरामा सिद्ध गर्ने, स्वास्तीमान्छेलाई छोरामा अत्याचारबाट बचाउने हो (पृ. १३) ।”

प्रस्तुत कथनमा स्वास्तीमान्छे, लोग्नेमान्छे वा पितृसत्तात्मक राज्यव्यवस्थाबाट कतिसम्म पीडित रहेछन् भन्ने भाव वनभक्तीक्रीनीले उनीहरूको ईश्वरलाई भेट्ने तपस्या नभएर स्वास्तीमान्छे र लोग्नेमान्छेको सम्बन्ध लोग्ने स्वास्तीमा हैन आमा छोरामा सिद्ध गर्ने, स्वास्तीमान्छेलाई छोरामा अत्याचारबाट बचाउने हो भन्ने कुरा बताएबाट नारीसत्ताको चाहना रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

अतः स्वास्तीमान्छे नाटक नाटककार बालकृष्ण समद्वारा पितृसत्ताले विगतदेखि वर्तमानसम्म गर्दै आएका विभिन्न शोषको पोल खोल्न वा नारीलाई पुरुषले गर्दै आएका विभिन्न किसिमका शोषणको अन्त्यको चाहना राख्दै लेखिएको नाटक हो । पितृसत्ताले गर्दै आएका शोषणको अन्त्यको माग राख्दै समाजमा जन्म लिएपछि नारी र पुरुषविचमा रहँदै आएको असमानताको अन्त्य गरिनुपर्ने, नारीले पनि समाजमा रहेर पुरुषसहकै हकअधिकार पाउनुपर्ने, घर, परिवार, समाजले नारीलाई गर्ने व्यवहार, प्रदान गर्ने अवसर र हेर्ने दृष्टिकोणमा समानता हुनुपर्ने पक्ष यस नाटकमा आएको छ । यिनै पुरुष दमन अन्त्य गर्नका लागि मातृसत्तामा आधारित प्रमिलापुरी राज्यको उदय भएको छ । जहाँका नारी त्यस राज्यका उच्च पदमा रहेर सफल रूपमा नै आफ्ना काम सम्पन्न गर्न पुगेका छन् । पुरुषको शोषणमा होइन उनीहरूले पुरुषलाई नै आफ्नो अधीनमा राखेर चलाएका छन् । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नारीले पनि पुरुषसह अवसर पाएमा जुनसुकै काम पनि सम्पन्न गर्न सक्छन् । यसका लागि समाजले नारी र पुरुषलाई विगतदेखि नै गर्दै आएको फरक खालको व्यवहारमा परिवर्तन गरिनुपर्दछ तब मात्र स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित घर, परिवार, समाज तथा राष्ट्रको निर्माण हुन सक्छ ।

४.३.२ पुरुष सहभागिता

प्राकृतिक रूपमा नारी र पुरुषविच शारीरिक संरचना भिन्न भए पनि व्यवहारमा नारी र पुरुषविच जुन भिन्नता छ त्यो असमानता हो । नारी भएको कारण घरपरिवारमा छोरालाई छोरामा सह स्वतन्त्रता, अवसर र अधिकार प्रदान नगरिने, छोरालाई जस्तो विश्वास नगरिने, कमजोर, निरीह र

पराश्रित सम्झी उनीहरूका क्षमता, चाहना, र अधिकारको बेवास्ता गर्ने गरिन्छ । यस्ता सामाजिक मान्यताप्रति नारीवादले विद्रोह गरी समानताको माग राख्दछ । लैङ्गिक कारणले सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, यौनगत आदि हरेक पक्षमा लैङ्गिक असमानताको कारणले भएका शोषणको विद्रोह गरी नारी अस्तित्वको खोजी नारीवादले गर्ने हुनाले त्यस्तो विद्रोह गरिएको कृतिलाई नारीवादी मानिन्छ । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारीको बाहुल्यता रहे तापनि केही मात्रामा पुरुषवादी सोच बोकेका पात्र पनि रहेका छन् । जसले गर्दा नाटक अन्त्यमा गएर दुःखान्त बन्न गएको छ । सुरुमा पितृसत्ताबाट पछि पारिएका नारी प्रमिलापुरी राज्यको निर्माण पछि पहिलेकै अवस्थामा पुगेका छन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नाटककार समले नारी र पुरुषबिचको द्वन्द्वलाई मुख्य रूपमा देखाएका छन् । नाटककार बालकृष्ण समले यस नाटकमा आएका नारीपात्र र पुरुषपात्र आ-आफ्नै अधिकारका लागि लडिरहेका छन् । यस नाटकमा यस ग्लौ, विरोचन, नन्दन, सलिल, देवनन्दन, मुचुकुन्न, प्रफुल्ल, अधवैशे, बालकृष्णशमशेर, बालकहरू लगायतका पुरुष पात्र रहेका छन् ।

देवनन्दन यस नाटकमा पुरुष पहिचानका लागि प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र र समानतामा आधारित मातृसत्तात्मक राज्यको विरोध गर्दै आएको पात्र हुन् । समाजमा नारी र पुरुष कहिल्यै समान हुन नसक्ने उसको धारणा राखेका छन् । नारी जहिल्यै पनि पुरुषको अधीनमा बस्नुपर्छ भन्ने उसको मान्यता रहदै आएका छन् । स्वास्नीमान्छेको पुरुषमाथिको दमन, पुरुषलाई सधैं बालक सम्झने पुरुषद्वेषी प्रवृत्तिको यिनले तीव्र विरोध गरेका छन् । शितिकण्ठको क्रान्तिकारी सङ्गठनमा सक्रिय भूमिका खेल्ने देवनन्दनले बालकृष्णसँग क्रान्तिकारीलाई सहयोग गर्न अनुरोध गरेका छन् । यति ठूला क्रान्तिकारी कार्यकर्ता हुँदाहुँदै पनि उनी छायासित अधिक आकर्षित भएका छन् भन्ने यस भनाइबाट प्रष्ट हुन्छ :

पहिलो दिन आँखा सुम्पें, दोस्रो दिन हृदय सुम्पें, तेस्रो दिन सर्वस्व सुम्पें, अब चौथो दिन प्राण सुम्पन्छु (पृ. ८८) ।

प्रस्तुत कथनमा आवेगपूर्ण प्रेममा फसेका देवनन्दनले छायालाई हिमालय पटकक भाँचिए पनि नछोड्ने र हरेरै भए पनि लैजाने प्रण भाव व्यक्त गरेका छन् । छायाप्रतिको उग्र आकर्षणले देवनन्दन पक्राउ परेर भावपरिवर्तन गराउन बाध्य भएका छन् । पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले नारीमाथि गर्ने विभिन्न किसिमका शोषण तथा पुरुष भएकै कारण उसले समाजमा रहेर जे गर्दा पनि हुने र नारी नारी भएकै कारण पुरुषद्वारा हुने जुनसुकै विभेद पनि सहनुपर्ने धाव यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

बालकृष्ण- यहाँ खेल क्षेत्र कहाँ छ ? यहाँ खेलको उन्नति भन् कति होला ? तर बाहिरी खेल त बलिया लोग्नेमान्छेकै भाग लागेको होला कि ? (पृ. ४५) ।

प्रस्तुत कथनमा नारीले मात्र कुनै काम पूरा गर्न सम्भव छैन । यसको लागि जुनसुकै कार्य सम्पन्न गर्नका लागि पनि पुरुषको आवश्यकता रहन्छ । त्यसैले नारीले पुरुषबाट छट्टिएर कुनै पनि अवस्थामा फरक राज्यको निर्माण त गर्न सक्लान् तर त्यसको दिगोपनालाई जोगाउन सक्दैनन् भन्ने कुरा आएको छ ।

शितिकण्ठका भनाइमा भावपरिवर्तन पूर्व यिनमा बाघको जस्तो तेज, अर्नाको जस्तो बल, बँदेलको जस्तो साहस र हुँडारको जस्तो दृढसङ्कल्प थियो । भावपरिवर्तन पश्चात देवनन्दनले अहिंसाको बाटो लिएका र मातृहृदययुक्त शान्त स्वभावका भएका छन् भन्ने कुरा उनकै यो भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

काम मसित काँपछ, क्रोध मसित डराउँछ, लोभ मसित माग्न सक्दैन, मोह मसित विमुख भएको छ, मद मसित तुहेको छ, मात्सर्य मलाई समता सिकाउँछ (पृ. १७७) ।

प्रस्तुत कथनमा भावपरिवर्तन पश्चात देवनन्दनले अहिंसाको बाटो लिएका र मातृहृदययुक्त शान्त स्वभावका भएको कुरालाई यहाँ दर्शाउन खोजिएको छ । यिनको स्वभावमा परिवर्तन आएकाले महारानी धिराधाले यिनलाई सेना नायकको पद दिएकी छिन् । आफ्नै साथीबाट अविश्वासका पात्र बन्न पुगेका देवनन्दन शितिकण्ठको भनाइमा भावपरिवर्तन गरिएका नभएर प्रलोभन र टुनामुनामा फसाइएका हुन् । पहिले पुरुष साथीका नजिक देखिएका देवनन्दन अन्त्यमा आफ्नै साथी प्रफुल्लको खुकुरी प्रहारबाट हत्या गरिएका छन् । देवनन्दन यस नाटकमा पुरुष पहिचानको पक्षमा रहेका पात्रका रूपमा आएका छन् ।

देवनन्दन यस नाटकका सहायक पुरुष पात्र हुन् । यिनीमा पहिले सिंहको जस्तो फुर्ती, बाघको जस्तो तेज, अर्नाको जस्तो बल, बँदेलको जस्तो साहस, हुँडारको जस्तो दृढसङ्कल्प अनि भीष्म, कृष्ण र अर्जुनको जस्तो स्त्रीहरणको उत्साह थियो भन्ने शितिकण्ठले गरेका छन् । भावपरिवर्तन भन्दा अगाडि शितिकण्ठका प्रमुख शिष्य हुन् तर भावपरिवर्तन भइसकेपछि उनी शान्त, भद्र, विनीत, बन्छन् । यसले उनको प्रवृत्ति प्रतिकूल देखिन्छ । देवनन्दन यस नाटकमा सुरुमा नारीमाथि विभिन्न किसिमका शोषण गर्दै नारी र पुरुष कहिल्यै समान नहुन सक्ने पात्रका रूपमा आएका छन् भने अन्त्यमा उनमा भाव

परिवर्तन भएपछि नारी स्वतन्त्रता र समानताको पक्षमा लागेका छन् । नारीलाई पनि पुरुषसरह समान अधिकार, समान हक प्रदान गरिनुपर्ने उनको धारणा रहेको छ ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा सहभागी हुन आएका अर्का पुरुष पात्र प्रफुल्ल हुन् । नाटकको सुरुदेदि नै यिनले भित्रभित्रै प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको विरोध गर्दै आएका छन् र अन्त्यमा यिनैको कारणले गर्दा प्रमिलापुरी राज्यको अन्त्य हुन पुगेको छ । यिनले पनि यस नाटकमा पुरुष पहिचानको खोजी गरेका छन् । नारीबाट पुरुष कहिल्यै शाषित हुन नसक्ने यिनको धारणा रहेको छ । देवनन्दनलाई साथदिएर शिलिकण्ठद्वारा सङ्गठित क्रान्तिकारी दलमा समायोजित प्रफुल्ल नारीद्वेष, प्रतिशोध भाव र हिंसात्मक भावना भएका व्यक्तित्व हुन् । छायाले देवनन्दनलाई पत्र पठाएको हो भन्ने साक्षी बकेका प्रफुल्लले बालकृष्णलाई समेत पुरुष भएकाले क्रान्तिकारीलाई सहयोग गर्न अनुरोध गरेका छन् । मनुस्मृति र नित्सेका दर्शनप्रति विशेष अभिरुचि राख्ने प्रफुल्ल आत्माको अमरतालाई स्वीकार्ने आस्तिक विचारका व्यक्तित्व हुन् । भेष बदलेर सिपाहीलाई समेत उक्साउने प्रफुल्ल निडर, साहसी र युद्धप्रिय देखिन्छन् । कतै नभएको दमन प्रमिलापुरीमा भएको विश्वास गर्ने प्रफुल्लले लोग्नेमान्छे एकजुट भएमा स्वास्नीमान्छेलाई चुल्हो चौकोमै धकेल्न सकिने कुरामा विश्वस्त छन् । पुस्तौदेखि लोग्नेमान्छे रहँदै आएको सत्ता स्वास्नीमान्छेका हातमा जानुले पुरुषको अस्तित्व नै नाश भएको भाव उनी व्यक्त गर्दछन् । यसका साथै यस नाटकमा यिनले स्वास्नीमान्छे कहिल्यै लोग्नेमान्छे जस्तै हुन नसक्ने र प्रमिलापुरीमा नारीले पुरुषप्रति गर्दै आएको दमन वा लोग्नेमान्छेलाई पछि पारेर राज्यका उच्च तहमा रहने प्रवृत्ति केवल केही समयका लागि नाटकमा गरिने कल्पना मात्र भएको तर्क प्रस्तुत गर्दछन् । देवनन्दन गिरफ्तार हुँदा भाग्न सफल भएका प्रफुल्लले देवनन्दनको भावपरिवर्तन गरेमा कादम्बिनीलाई मार्ने धम्की दिएका छन् साथै छुरी प्रहारसमेत गरेका छन् । देवनन्दनको गिरफ्तारीपछि क्रान्तिकारीको प्रमुख नेतृत्व गरेका प्रफुल्लले अन्त्यमा अगला, गुन्द्रासहित आफ्नै साथी देवनन्दनको समेत हत्या गरेका छन् । नास्तिक ऋतालाई कपडाले बेरेर आगो लगाएर मार्नुपर्छ भन्ने प्रफुल्ल आवेगी र युद्धप्रिय छन् । अन्त्यमा विष्वक्सेनबाट मारिएका प्रफुल्लको युद्धप्रिय व्यक्तित्वले प्रमिलापुरीलाई तहसनहस बनाउनमा प्रमुख भूमिका खेलेको छ । यस नाटकमा प्रफुल्ल नारी विरोधी चरित्र भएका पुरुषपात्रका रूपमा आएका छन् । नारी सधैं चूह्लो चौकोमा सीमित रहनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् । नारीलाई केवल सजावट र भोग्याको साधनका रूपमा लिन्छन् ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा आएका अर्का पुरुष सहभागी विरोचन हुन् । उसको भूमिका नाटकमा धेरै नभए पनि उसले शितिकण्ठलाई सहयोग गरेकाले उसलाई सहायक पात्रका रूपमा राखिएको छ । विरोचन मातृसत्तात्मक राज्य व्यवस्थाको विरोध गर्दै पितृसत्तात्मक राज्यका लागि युद्ध गर्ने कार्यका लागि शितिकण्ठलाई सहयोग गर्ने काममा देखापरेका छन् । कादम्बिनीले देवनन्दनको भावपरिवर्तन गर्ने कार्य गर्दा विरोचनले प्रफुल्ललाई तपाईंलाई पनि पक्रन्छन् त्यसैले मेरो घरमा हिड्नोस भनी आफ्नो घरमा जान भनेको छ । यसबाट उ क्रान्ति चाहान्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । उसले धीराधसँग देवनन्दनको भावपरिवर्तन पछि भनेको छ :

कदापि हुनेछैन महारानी, यो साह्रै अयोग्य कुरा हुन आँट्यो, के पृथ्वीमा वीरको अस्तित्वै मेटियोस, मूसा र छुचुन्द्राहरु मात्रै बाँचिरहून, हात्ती, सिंह, बाघहरु सब निर्मूल होउन् ! कस्तो अन्याय यो ? (पृ. १४६) ।

प्रस्तुत कथनमा नारीले पृथ्वीमा वीरको अस्तित्व नै मेट्न लागेको, पुरुषमाथि अन्याय र अत्याचार गर्दै आएको भावलाई उल्लेख गरिएको छ । मूसा र छुचुन्द्राका रूपमा रहेका नारीले पुरुषको अस्तित्व नै नाश गर्न थालेको भाव व्यक्त गरेका छन ।

उसले देवनन्दनको पक्षमा बोल्दै मुचुकुन्न भाले हुन्, वीर हुन्, यी हजार पोथी स्त्री बाँचुभन्दा उनीहरुमध्ये एउटै मुचुकुन्न बाँचु मनुष्यजातिको निमित्त योग्य छ (पृ. १४६) ।

प्रस्तुत कथनमा यसबाट स्पष्ट हुन्छ की विरोचन स्त्रीद्वेषी पात्र हुन् । समाजमा रहेर नारीले कुनै पनि काम गर्न सक्दैनन् । त्यसैले नारीलाई केवल घरका चूहलो चौकोमा मात्र सीमित गराउनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता रहँदै आएको छ । त्यसैले यिनी पनि यस नाटकमा नारी विरोधी पुरुष सहभागीका रूपमा देखापरेका छन् ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा आएका अर्का पुरुष सहभागी बालकृष्ण सम हुन् । उनी यस नाटकका रचनाकार पनि हुन । भँक्रिनी बुढीको अनुरोधमा गुफाभित्रका कुरा लेखिदिन उनी गुफाभित्र प्रवेश गर्छन । शुरुमा मन्त्र लेख्दैगुफामा प्रवेश गरेका बालकृष्णले वनभँक्रिनीलाई भेट्दछन् । उनी भँक्रिनी र वनभँक्रिनीसँग प्रमिलापुरी जान्छन । प्रमिलापुरी पुगेपछि त्यहाँको सजावट देखेर उनी मन्त्रमुग्ध हुन्छन् र यसो भन्छन् :

स्वास्तीमान्छे श्रृङ्गार जान्दछन् । लोग्नेमान्छे भिँगा बन्दछन् त्यही श्रृङ्गार जालमा (पृ. २३) ।

प्रस्तुत कथनमा पनि समको पुरुषवादी सोच वा नारीलाई पुरुषले हेर्ने दृष्टिको कही भलक प्रस्तुत हुन आएको छ । यसबाट पुरुषले नारीलाई केवल सज्जाको साधन वा खेलौनाको रूपमा मात्र हेर्छन् भन्ने भाव उल्लेख हुन आएको छ । नारीलाई समाज तथा पुरुषवादी समाजले गर्दै आएका विभिन्न किसिमका दमन शोषणको केही अंश सममा पनि रहेको कुरालाई यस कथनबाट स्पष्ट पार्न खोजिएको छ ।

उनले त्यहाँको रोटी र साह्रै मिठो विपनामा कहिल्यै नखाएको भन्दछन् । बालकृष्ण प्रमिलापुरीकी महारानी धीराधासँग भेट्दछन् । उनले त्यहाँ धीराधासँग भावपरिवर्तनको विषयमा कुरा गर्दा गीतामा पनि स्वभाव परिवर्तन गर्न नहुने उल्लेख भएको बताउछन् आफ्नै प्रकृति खुल्दो नै चल्दछन्, ज्ञानवान पनि प्रकृतिसँगै हिड्दछन् के रोकावट गर्नु र ? (पृ. ३६) । उनले प्रमिलापुरीका लोग्नेमान्छेको समर्थन गर्दै यहाँका लोग्नेमानिसको अवस्था उतातिर सभ्य संसारका स्वास्नीमानिसकै अवस्था जस्तो छ की भन्ने डर लाग्छ भनेका छन् । उनले त्यहाँ छायालाई भेट्दछन् । प्रमिलापुरीमा बालकृष्णलाई घुमाइदिने काम पनि छायाले गरेकी छन । त्यहाँ उनले शोफालिका, आस्फोता, ऋता, कादम्बिनी, देवनन्दन, शितिकण्ठ सबैसँग भेटघाट गर्छन् । प्रमिलापुरीमा बालकृष्णले पोथी बासेको राम्रो हुँदैन भन्ने धारणा पनि व्यक्त गरेका छन् । उनलाई शितिकण्ठ, देवनन्दन, प्रफुल्ल, ग्लौ आदिले उनीहरूको क्रान्तिमा साथ दिनुपर्छ भनेका छन् । बालकृष्ण छायासँग उता स्वास्नीमानिस लज्जालाई गहना सम्भन्छन् , यहाँ त्यस्तो छैन (पृ. ८९) भन्दछन् । उनले प्रमिलापुरीमा ज्ञानविज्ञान भकभकी पाकेको देख्दा अघाएर काठमाडौँ चाडै पठाइदिन आग्रह गर्दछन् ।

कलाकारिका ज्वालाका प्रिय र विष्वक्सेनका पुत्र ग्लौ पनि यस नाटकमा पुरुष सहभागीका रूपमा आएका छन् । योगी शितिकण्ठका साथी ग्लौ उनकै सिद्धान्तलाई अड्गीकार गरेर क्रान्तिकारी सङ्गठनमा सामेल भएका छन् । लोग्नेमान्छेको मुक्तिसङ्घर्षमा लुकेर सहयोग गरिरहेका ग्लौ कागत कार्यालयमा उनकै नेतृत्वमा हडताल भएको प्रष्टिएपछि खुलस्त रूपमा विरोधमा उत्रिएका छन् । ज्वाला र ग्लौको चर्काचर्कि पछि ग्लौ ज्वालालाई छाडेर जान्छ । ज्वाला, आजबाट हाम्रो विवाह विच्छेद होस् (पृ. १६२) । ज्वालाले बच्चालाई दुध ल्याउन भन्दा ग्लौले तरबार समात्ने दाहिने हात ! त्यस बालकलाई दूधको भोगले भन्दा रगतको भोगले बढाउनुपर्दछ (पृ. १६२) । ज्वालाबाट आफूले पाएको

अपमान र प्रताडनाको प्रतिशोध स्वरूप यिनले ऋता, कादम्बिनी र छायालाई मारेर प्रमिलापुरीको ज्ञान, विज्ञान र सौन्दर्यको ध्वंस गरेका छन् ।

महारानी धीराधाका पतिका रूपमा नाटकमा सहभागी अर्का पात्र अखण्डकमल हुन् । यस नाटकमा यिनको खासै भूमिका छैन । यिनले नाटकमा केही मात्रामा भए पनि धीराधालाई सहयोग गर्ने काम गरेका छन् । धीराधाको मृत्यु हुने समयमा अखण्डकमलले “महात्मा स्वास्नीमान्छे भइसकेका छन् म जसलाई माछु जो स्वास्नीमानिसलाई माछ अनि उसैबाट माछु जसलाई म माछु मारानीको मृत्यु नै मेरो जीवन हो । जीवन र मरणको बिचमा चलेको दुःखदायी हिक्का सहेर म कति दिन उभिऊँ त्यो जति चाँडो बन्द भो उति” भनेर भनेका छन् । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि अखण्डकमल स्वास्नीमान्छेका पक्षमा उभिएका पुरुष सहभागी हुन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटक पितृसत्तात्मक समाजमा लैङ्गिक दृष्टिकोणले पछाडि पारिएका नारी जातिको पहिचानका निम्ति महिलालाई नै केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएको नाटक हो । यस नाटकका नारी सुरुमा लिङ्गकै आधारमा समाजले हेर्ने दृष्टिकोण, गर्ने व्यवहार, प्रदान गर्ने अवसरका आधारमा पुरुष भन्दा निकै पछाडि पारिएका छन् । महिला भएकै कारण समाजबाट चोर्नी, बोक्सीका नाममा चिनिएर बाँच्नुपर्ने सामाजिक तथा पितृसत्ताले गरेको लैङ्गिक शोषणका विभिन्न विषयहरू यस नाटकमा आएका छन् । यिनै विभिन्न पक्षले गर्दा नै नाटकमा नारी भिन्नता देखापर्न आएका छन् ।

नाटकको अन्त्यमा भा, छाया, कादम्बिनीसँग बालकृष्ण प्रमिलापुरीबाट भाग्दछन् । उनी गुफाबाट बाहिर निस्कदा अधवैशेलाई त्यहीं बसिरहेको देख्दा आश्चर्यचकित भएर तिमी आजसम्म यहि बसिरहेको छौ भन्ने बालकृष्णको प्रश्नमा अधवैशेले दुई घण्टा त हुँदैछ भन्ने जवाफमा बालकृष्ण छक्क पदैनाटक टुङ्गिएको छ । अतः यस नाटकमा सम नारी पक्षमा आवाज उठाउदै आएका पात्रका रूपमा आएका छन् । नारी र पुरुष दुवैले समाजमा रहेर स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित भएर जीवनजिउने वातावरण पाउनुपर्छ भन्ने मान्यता उनका रहेको छ । त्यसैले समलाई यस नाटकमा नारी सहयोगी, शिक्षित पात्रका रूपमा देखाइएको छ । यसका साथै यस नाटकमा अन्य पुरुष सहभागीय पनि आएका छन् । सहायक पुरुष सहभागीका रूपमा क्रौन्चदारण र नन्दिकेश्वर पनि आएका छन् र यिनले प्रमिलापुरीका नारी राज्यको ध्वंसमा सहयोग गरेका छन् । यिनीहरूले आफूलाई नारी विरोधी पात्रका रूपमा चिनाएका छन् ।

४.३.३ पारिवारिक नेतृत्व

स्वास्तीमान्छे नाटक नाटककार बालकृष्ण समद्वारा लिखित नारीवादी नाटक हो । यस नाटकमा नाटककार समले पुरुष पात्रलाई नै बढीभन्दा बढी महत्त्वकासाथ उल्लेख गराएका छन् । नाटककारले पितृसत्तात्मक व्यवस्थाका कारण पछि पारिएका नारीलाई कल्पनात्मक रूपमा प्रमिलापुरी राज्यको निर्माताका रूपमा चिनाएका छन् र अवसर पाएमा नारीले पनि पुरुषसरह काम गर्न सक्छन् भन्ने भावलाई मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस नाटकको सुरुमा यस नाटकका नारी पितृसत्तात्मक राज्यसत्ताबाट पीडित छन् । आफ्नै घर, परिवार, समाज तथा समुदायमा विगतदेखि चलनचल्तीमा रहदै आएका विभिन्न किसिमका परम्परागत मान्यताबाट ग्रसित छन् । जसले गर्दा समाजमा नारी र पुरुषबिचमा भिन्नताको स्थिति देखा परेको हो । पुरुष लोग्नेमान्छे भएकै कारण उसले सम्पूर्ण पारिवारिक क्रियाकलापमा हात हाल्ल पाउने वा घर, परिवार, समाज तथा समुदाय उसकै अधीनमा चल्ने र नारी स्वास्तीमान्छे भएकै कारण पुरुषको अधीनमा रहेर बाँच्नुपर्ने यस नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । समाजमा नारीलाई केवल साजसज्जाको साधन वा बच्चा उत्पादन गर्ने मेसिनका रूपमा हेर्ने परम्परा, नारीले घर, परिवार छाडेर अन्त कतै जानु हुँदैन भन्ने पुरातन वा पुरुषवादी सोचकै कारण नारी समाजमा नारकीय वा पशुको जीवन विताउन बाध्य भएको विचारलाई यस नाटकले प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्वास्तीमान्छे नाटकको सुरुमा आफ्नै घर, परिवारबाट विभिन्न किसिमका पीडा र यातना सहदै आएका नारी पछि गएर प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तामा आधारित राज्यको निर्माण पश्चात समाजमा पुरुषसरह हैसियत राखेका पात्रका रूपमा देखिएका छन् । यस नाटकमा आएका नारी पात्र सुरुमा आफ्नै घर, परिवारका पुरुषपात्रबाट विभिन्न किसिमका यातना भोग्न बाध्य भएका छन् । स्वास्तीमान्छे भएकै कारण उनीहरूले पारिवारिक स्वतन्त्रता वा नेतृत्व लिन समेत सकेका छैनन् । लामो समयपछिको चेतनाको कारण पछि गएर नारीहरूले आफूमाथि पितृसत्तात्मक समाजले गर्दै आएको शोषण तथा दमनको अन्त्यको चाहना राख्दै विद्रोह गरेपछि प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण हुन पुगेको छ । प्रमिलापुरीका नारी पारिवारिक नेतृत्वदेखि लिएर राज्यको उच्च पदमा रहेर काम गर्न सफल भएका छन् । यस नाटकमा पारिवारिक नेतृत्वका रूपमा आएका उदाहरणलाई तल उल्लेख गरिएको छ

:

“मरी मरी पाएको छोरो थियो, त्यसलाई दश धारा दूध चुसाएर हुर्काएँ, म चाहुरी परें, ऊ फस्टाएर ठूलो भयो, अग्लो भयो, स्वास्नी ल्याउने पनि भयो । ऊ स्वास्नी लिएर बाहिर टहल्न जान्थ्यो, म घर कुर्थेँ, धन्दा गर्थेँ । एक दिन म पनि तेल किन्न पसल गएको मौका पारेर चोरले लट्टीपट्टी उडाएछ, म रुन थालें (पृ. ३) ।”

प्रस्तुत कथनमा नारीले बच्चा जन्माएर हुर्काउने, घरको रेखदेख गर्ने जस्ता पक्ष पारिवारिक नेतृत्वका रूपमा आएका छन् ।

“ज्वाला- खाने खुवाउने हात दायाँ हुनुपर्छ, उः त्यो बालकलाई दूध बोकेर आऊ अनि दक्षिणाङ्ग बन (पृ. १६२) ।”

प्रस्तुत कथनमा नारीले बालकलाई जन्म दिने, हुर्काउने, असल व्यवहार सिकाएर भविष्यमा असल नागरिक बनाउने जस्ता पारिवारिक नेतृत्व लिएका हुन्छन् भन्ने भावलाई उल्लेख गरिएको छ ।

“ज्वाला एकछिन् टोलाएर हेरिरहन्छिन् नोकर्नी बालकलाई हालेको बग्गी त्यहीँ ल्याइपुऱ्याउछिन् । बालक रून्छ, ज्वाला काखमा लिन्छिन् (पृ. १६२) ।”

प्रस्तुत कथनमा ज्वालाले बच्चालाई काखमा लिएर उसलाई शान्त पार्ने सन्तानप्रतिको नारीको पारिवारिक नेतृत्व हो ।

४.३.४ आर्थिक क्रियाकलाप

लैङ्गिक रूपमा फरक भएकै कारणले नारीलाई आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी गराउन नखोज्नु, पैतृक सम्पत्तिमा पुरुषको मात्र हक लाग्नु, समान काम र पेसामा पनि नारीलाई कम पारिश्रमिक दिनु, बिहानदेखि नारीले गर्ने घरायसी कामलाई काम नठान्नु आर्थिक शोषण हो भने गरिब र निमुखा परिवारकै भएको कारण सामाजिक रूपमा उत्पीडित हुनु, अन्याय र शोषणमा पर्नु पनि आर्थिक शोषणनै हो । पितृसत्ताका कारण घर परिवारभित्रै नारी आर्थिक शोषणमा परेका देखिन्छन् भने वर्गीय सामाजिक व्यवस्थामा सम्पन्न वर्गले निम्न वर्गलाई गर्ने शोषणको सिकारमा नारी पनि परेका हुन्छन् । यस्तो प्रकारको शोषण नै आर्थिक शोषण हो र यस विरुद्ध आवाज उठाउनु, सचेत हुनु वा विद्रोह गर्नु, गराउनु नै आर्थिक क्रियाकलापप्रतिको विद्रोह हो ।

पितृसत्तात्मक समाजमा सबै खाले शोषण र दमनको जड नै आर्थिक क्रियाकलाप वा शोषण हो । यस्तो परिपाटीमा नारीलाई घरायसी काममा सीमित राखिन्छ । उनीहरू पराश्रित हुन्छन् र पैतृक तथा अन्य सम्पत्तिमा कुनै हक हुँदैन । त्यस्तै उनीहरूले गर्ने घरेलु श्रमको कुनै मूल्य पनि हुँदैन । त्यसैले परिवारमा पुरुष तथा पतिको आश्रयमा बाँच्नुपर्ने नारी बढी उत्पीडित र शोषित देखिन्छन् । बिहानदेखि रातीसम्म नारीले गर्ने घरायसी कामकाज र सबै व्यवहारका कारण पुरुष स्वतन्त्र रूपमा बाहिर जाने र कमाउने अवसर पाउँछन् तर त्यस्तरी श्रम गर्दा पनि नारीहरूको त्यस घरमा आर्थिक अधिकार हनन् भइरहेकै हुन्छ ।

आर्थिक रूपमा सक्षम र सम्पन्न भएपछि कोही पनि मानिस शोषण र दमन सहेर बस्दैनन् । पितृसत्तात्मक समाज र त्यही अनुरूपको सोच भएको समाजमा नारीलाई सकेसम्म आर्थिक रूपमा स्वतन्त्र र सक्षम हुन नदिने गरेको पाइन्छ । नारी आत्मनिर्भर र आर्थिक रूपमा सक्षम भए भने आफ्नो अनुकूल प्रयोग गर्न र आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न पाइँदैन भन्ने ठानी कतिपय शिक्षित घर परिवार नारीलाई र पुरुष पत्नीलाई घरभित्रै सीमित राखी आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी गराउन चाहँदैनन् । यो नारीमाथि हुँदै आएको आर्थिक क्रियाकलापप्रतिको शोषण हो । त्यस्तै कतिपय संघसंस्था र कार्यालयमा उस्तै प्रकृतिका पद र काम भए पनि नारी र पुरुषलाई दिइने पारिश्रमिकमा अन्तर हुन्छ । त्यस्तै घरमूलीको अन्त्य भएपछि छोरा वा पुरुषलाई नै सम्पत्तिको हकवाला मान्नु पनि आर्थिक शोषणनै हो । दिनभरि घर परिवारको काममा खटिएर पनि नारीको श्रमको मूल्य नहुनु र घरायसी श्रमलाई कामनै नमान्नु महिलाप्रति गरिएको चरम आर्थिक शोषण हो । अतः यस्ता शोषण विरुद्ध नारीवादले आवाज उठाउँछ र यस्तो मान्यता बोकेको कृति मात्र नारीवादी हुने हुनाले प्रस्तुत बुँदा नाटक विश्लेषणको महत्त्वपूर्ण आधार हो ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा आएका नारी पात्र सुरुमा लोग्नेमान्छेबाट निकै आर्थिक शोषणमा परेका छन् । समाजमा आर्थिक रूपमा हुने जुनसुकै क्रियाकलापमा पनि नारीलाई पछाडि पारिएको अवस्था छ । आर्थिक क्रियाकलापकै नाममा स्वास्नीमान्छेमाथि विभिन्न यातनाजन्य क्रियाकलाप पनि हुँदै आएको पाइन्छ । आर्थिक रूपमा पुरुषद्वारा पछाडि पारिएका प्रमिलापुरी राज्यका नारीहरू पछि गएर विभिन्न विद्रोह मार्फत स्वतन्त्र र पुरुष सरह नै समान हैसियतका रूपमा देखापरेका छन् । प्रमिलापुरी राज्यमा नारी आर्थिक रूपमा सम्पन्न छन् । आर्थिक रूपमा हुने जुनसुकै निर्णय पनि उनीहरूकै हातमा रहेको छ । त्यसैले यस नाटकमा नारीमाथि हुँदै आएका विभिन्न खालका आर्थिक भिन्नताका कुरा पनि पाउन

सकिन्छ । प्रमिलापुरी राज्यका नारी सुरुमा आर्थिक रूपमा समाजमा रहेका विभिन्न नियम तथा पितृसत्ताबाट आर्थिक शोषणमा पर्दै आएका छन् भने प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण पछि पनि विभिन्न विद्रोह भैले आएका छन् । प्रमिलापुरी राज्यका नारी आर्थिक रूपमा स्वतन्त्र छन् । जुनसुकै आर्थिक क्रियाकलाप पनि स्वास्नीमान्छेद्वारा नै सम्पन्न गरिएका छन् । यहाँ राज्यको जुनसुकै तहमा पनि महिलाको प्रतिनिधित्व रहेको छ र पुरुषहरु राज्यको तल्लो तहमा रहेर काम गर्न बाध्य छन् । त्यहाँ हुने जुनसुकै विषयमा महिलाको नै बाहुल्यता छ । महिलाहरू नै उच्च पदमा रहेर पुरुषलाई चलाउने काम गरेका छन् । त्यसैले पुरुषले आफ्नो अधिकारमा स्वास्नीमान्छेको रजाँइ भएको, आफूहरु स्वास्नीमान्छे भन्दा पनि तल्लो स्तरमा पुगेको वा स्वास्नीमान्छेको अधीनमा रहनु परेको कुरा उल्लेख गर्दै भिन्नभिन्नै प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित मातृसत्तात्मक राज्यलाई सिध्याउने काममा लागेका छन् । नारी र पुरुषमा आएको आर्थिक क्रियाकलापप्रतिको समानतालाई मेटाउने प्रयासमा पुरुषवादी सहभागी लागि परेका छन् ।

समाजमा पुरुषसरह हैसियत भएका नारीमाथि पितृसत्तात्मक समाज तथा त्यस समाजका पुरुषले गर्दै आएका विभिन्न किसिमका विभेदजन्य क्रियाकलापकै परिणाम स्वरूप नै नारी आर्थिक रूपमा पछि पारिएका हुन् । नारीले पुरुषसरह आर्थिक क्रियाकलापमा भाग लिन पाउने अधिकारबाट पछाडि पारिएका हुन् । पुरुष जस्तै मूर्ख भए पनि तरवार र कलमको अभ्यास गर्न पाउने तर नारी जति प्रतिभाशाली भए पनि डाडु-पन्यु र लालावालामै जीवन खर्चनु पर्ने यथार्थताका कारणले नै नारी समाजमा आर्थिक रूपमा पछाडि परेका हुन् । यसका लागि नारीले पुरुषसत्ताले आफूमाथि गर्दै आएका दमन, शोषणका विभेदको अन्त्यको चाहना राख्दै विद्रोह गर्नुपर्ने धारणा शेफालिकाको रहेको छ । पितृसत्ता, सामाजिक नियम तथा पुरुषहरुले चक्कामा स्वास्नीमान्छेलाई पिनिदिन्छ, जगतलाई झलमल्ल पार्न सक्ने स्वास्नीमान्छेको ज्योति जतिसुकै उज्यालो भएपनि काखमा लालावालालाई हँसाउँदाहँसाउँदै सिद्धिन्छ, संसारको मैलो फाहोर धोएर बढारेर फाहोर धोएर बढारेर फाल्ने उसको बुद्धि थाड्ना धुँदैमा र कूचो लाउदैमा खर्च हुन्छ (पृ. ६७) ।

यस कथनमा पनि शेफालिकाले महिला भएकै कारण समाजमा पुरुष तथा समाजबाटै दबिएरै बस्नुपर्ने, महिला भएकै कारण आफूमा भएको प्रतिभा बाहिर देखाउन नमिल्ने र महिला भएकै कारण जीवनभर नै चूहलो र चौकोमा रमाएर बाँच्नुपर्ने परम्पराको विरोध गर्दै नारीले पनि पुरुषसरह नै समाजमा रहेर आफूमा रहेको प्रतिभाको पहिचान गर्दै पुरुष तथा समाजको आर्थिक शोषणबाट मुक्त हुने

क्रियाकलापमा लाग्नुपर्ने धारणा छ । यसका साथै राज्यका हरेक क्षेत्रमा नारीपछि पर्नाको कारण परिवार, समाज तथा पुरुष नै हो । आर्थिक क्रियाकलापमा पुरुषको हैकम हुने प्रवृत्तिले नारीहरू घर, परिवार, समाज तथा सिङ्गो राष्ट्रबाट नै आर्थिक रूपमा पछि पारिएका छन् । यस नाटकमा पुरुष समानको हैसियत र क्षमता भएका नारीले पुरुषको हैकममा रहेर आर्थिक शोषणमा पर्ने होइन कि घर, परिवार, समाज तथा राज्यमा नै आफ्नो फरक पहिचान देखाउनका लागि प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तामा आधारित समृद्ध र सबल राज्यको निर्माण गर्ने काम गरेका छन् ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा आएका नारी आर्थिक रूपमा कमजोर भएको कारण भक्किनीलाई सौतामाथि विवाह गरिदिनु कमजोरी पक्षका रूपमा आएको छ । यसका साथै प्रमिलापुरी राज्यको स्थापना त्यहाँका नारी आर्थिक रूपमा सम्पन्न भएकै कारण उनीहरू राज्यका हरेक तहमा रहेर काम गर्न सक्षम भएका छन् भन्ने भावलाई पनि यस नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

४.३.५ राजनीतिक निर्णय

राज्य सञ्चालन गर्ने नीति नै राजनीति हो र कुनै पनि देशको प्रशासनिक, सामाजिक, आर्थिक र विकास लगायतका क्षेत्र राजनीतिबाट अत्यन्त प्रभावित हुने हुँदा जबसम्म महिलाको राजनीतिमा सक्रिय सहभागिता हुँदैन तबसम्म नारी शोषण र दमनबाट मुक्ति मिल्दैन । निर्वाचनमा महिलाले पनि निर्वाध रूपमा भाग लिन पाउनु, राजनीतिक पार्टी चुन्न र पार्टीमा लाग्न पाउनु, नेतृत्व गर्नु राजनीतिक स्वतन्त्रता र समानता हो भने राजनीतिमा लागेका नारी र पुरुषले समान स्तरकै पद पाउँदा पनि नारी र नारीका विचार, निर्णय तथा कुरालाई कम प्रश्रय दिनु र पुरुष तथा पुरुषका विचार, निर्णय तथा कुरालाई बढी महत्व दिनु राजनीतिक विभेद र नारीप्रति गरिएको शोषण नै हो र यस्तो स्वतन्त्रता र समानता प्राप्त नहुँदा गरिने विद्रोह नै राजनीतिक शोषणप्रतिको विद्रोह हो ।

राजनीतिबाट प्राप्त हुने सत्ता भनेको शक्ति हो, जसले यो शक्ति प्राप्त गर्छ त्यो वर्ग पक्कै पनि अरूभन्दा माथि, अगाडि र फरक नै हुन्छ । यस अर्थमा नेपाली समाजमा नारी राजनीतिमा खासै संलग्न छैनन् । अशिक्षा र स्वतन्त्रताको अभावका कारण नारी स्वयम् पनि राजनीतिमा सहभागी हुन सकिरहेका छैनन् भने राज्यले पनि तेतीस प्रतिशतको औपचारिकता मात्र निर्वाह गरेको देखिन्छ । त्यसैले पनि नारी दोस्रो दर्जाको नागरिक सरह बाँच्न विवश छन् । जबसम्म राजनीति, प्रशासन र नीति निर्माणको तहमा नारी पुग्दैनन् तबसम्म नारी समस्या, पीडा र शोषणको यथार्थ सम्बोधन र समाधान

हुँदैन । वास्तविकता यसो भए पनि राजनीतिमा नारीको सक्रि सहभागितालाई रोक लगाउनु राजनीतिक शोषण हो यस्तो शोषणको विद्रोह गरिएको कृति नै नारीवादी कृति हो ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नारी राजनीतिक रूपमा पुरुषभन्दा भिन्न पहिचान बोकेका पात्रका रूपमा आएका छन् । यस नाटकमा प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गर्ने काम स्वास्नीमान्छेबाटै भएको छ । समाजमा स्वास्नीमान्छे र लोग्नेमान्छेप्रतिको विभेदलाई हटाई स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित राज्यको निर्माण गर्ने काम यहाँ नारीबाटै भएको छ । प्रमिलापुरी राज्यका उच्च तहमा रहेर हरेक स्वास्नीमान्छेले कुशलता र बोद्धिकतापूर्वक काम गरेका छन् । त्यसैले यस नाटकमा आएका स्वास्नीमान्छे पनि लोग्नेमान्छेसरह नै राजनीतिक रूपमा स्वतन्त्र र समान छन् । राजनीतिक निर्णय लिने र त्यहाँको स्वतन्त्र रूपमा कार्यान्वयन गराउने पक्षमा पनि सफल छन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले स्वास्नीमान्छे र लोग्नेमान्छेलाई समान हैसियत तथा अधिकार दिएका छन् । यस नाटकको सुरुमा स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छेको अधिनमा रहेर काम गर्नुपर्ने परम्पराकै कारण घरको चूहलोचौकोमा मात्र सीमित हुन पुगेका छन् । पितृसत्ता तथा समाजमा पितृसत्ताले निर्माण गरेका विभिन्न नियमकै कारण नारी घरभन्दा बाहिर जान नहुने जस्ता कुराले नारी शोषणमा पर्दै आएको पाइन्छ । नारीले राजनीतिमा भाग लिने अवसर पाएका छैनन् ।

स्वास्नीमान्छे नारी भएकै कारणले पुरुष तथा समाजले भिन्न व्यवहार गर्ने परम्पराका कारण पनि यस नाटकमा विभिन्न किसिमका नारी भिन्नताका कुरा आएका छन् वा नारी राजनीतिक रूपमा पछि पारिदै आएका छन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा राजनीतिक शोषणप्रतिको भिन्नताका उदाहरणका रूपमा सुरुमा केही कुरा आए तापनि पछि गएर राज्यको उच्च तहमा नै नारीले आफ्नो अधिकार जमाएपछि भने उनीहरू राजनीतिक नीतिनिर्माण गर्ने कार्यमा आफै पुगेका छन् । प्रमिलापुरी राज्यका नारी राजनीतिक रूपमा मात्र नभएर जुनसुकै रूपमा पनि पुरुषभन्दा अगाडि छन् । यस नाटकमा सुरुमा स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छेबाट राजनीतिक रूपमा भिन्न प्राणीका रूपमा देखिएका छन् । स्वास्नीमान्छे भनेका घरका गहना हुन्, त्यसैले उनीहरूले घरभन्दा बाहिर गएर कुनै पनि काममा सहभागी हुनु हुँदैन भन्ने पुरुषवादी सोच र पितृसत्तात्मक समाजको मान्यताकै कारणले नारीहरू राजनीतिक रूपमा पछाडि परेका हुन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा राज्य चलाउनका लागि कर्तव्यको वास्ता गर्नुपर्ने कर्तव्यको वास्ता गरेर चलाएको राज्यको कर्म हावाको भूमरी जस्तै हुने विचार धीराधाको रहेको छ; चलन सक्छ तर कर्तव्यको

वास्ता नगरेर चलेको कर्म हावाको भुँमरीजस्तै हुन्छ (पृ. ३४) । राजनीतिक रूपमा नारी र पुरुष दुवैलाई स्वतन्त्रता र समानताको वातावरण दिइनुपर्ने, राजनीति कै नामका विभेदपूर्ण व्यवहार गरिनुहुने नारीलाई पुरुष समान नै राजनीतिमा सामेल हुने वातावरणको सिर्जना गर्ने काममा समाज तथा राज्यले नै अधिकार दिइनुपर्ने जस्ता पक्षको माग राख्दै धीराधाले विद्रोही भाव व्यक्त गरेकी छिन् र अवसर पाएमा नारीले पनि पुरुषसरह नै काम गर्न सक्ने धारणा व्यक्त गरेकी छिन् ।

पितृसत्तात्मक समाजमा नारीलाई घर सजावटको साधन मात्र ठान्ने परम्परा रहँदै आएको छ । त्यसै घर, परिवार, समाज तथा राज्यका जुनसुकै निकायमा पनि पुरुषकै बाहुल्यता रहँदै आएको पाइन्छ । जसको कारण स्वरूप नारी घरभित्रै दबिएर रहन बाध्य भएका छन् । उनीहरूले आफ्ना अधिकारको प्रयोग गर्न पाउने वातावरण समेत पाएका छैनन् । यि सबै हुनुमा पितृसत्तात्मक समाजमा महिलामाथि हुने राजनीतिक विभेद र नारीले राजनीतिमा आएर केही गर्न सक्दैनन् भन्ने पुरुषवादी सोचकै कारणले हो । यसमा समाजको नै मुख्य हात रहेको पाइन्छ । नारी भएकै कारण समाजले गर्ने व्यवहार, प्रदान गर्ने अवसर तथा नारीमाथि हेर्ने दृष्टिकोणकै कारण नारी पुरुषभन्दा भिन्न प्राणीका रूपमा समाजमा बाँच्न बाध्य भएका छन् । यसको विरोध स्वरूप नै प्रमिलापुरी राज्यका नारीले मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गरी पुरुष सरह महिलाले पनि जुनसुकै काम गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई देखाइदिएका छन् । पुरुषभन्दा माथि राजनीतिक रूपमा देखापरेका छन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले म पात्र बालकृष्णका माध्यमबाट एकातिर नारीलाई राजनीतिक रूपमा होच्याउने काम गरेका छन् भने अर्कातिर नारीले अवसर पाएमा प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र र समानतामा आधारित राज्यको निर्माण गर्न सक्छन् भन्ने भावलाई प्रष्ट्याउने काम गरेका छन् । प्रमिलापुरी जहाँ राज्यका हरेक तहमा नारी नै बाहुल्यता रहेको छ । नारी जुनसुकै क्षेत्रमा स्वतन्त्र छन् । यहाँ कोही कसैको अधीनमा रहनुपर्ने अवस्था छैन । नारी भएकै कारण पुरुषबाट होचिनु वा दबिनुपर्ने अवस्था छैन किनकी प्रमिलापुरी राज्य मातृसत्तात्मक छ । राज्यका उच्च पदमा रहेर महिलाले पुरुषलाई आफ्नो अधीनमा राखेर काममा लगाएका छन् । सुरुको अवस्थामा यहाँका नारी समाज तथा पितृसत्ताद्वारा पीडित थिए र पछि गएर राजनीतिक रूपमा दक्ष भएर पितृसत्ताको विरोध स्वरूप मातृसत्तामा आधारित राज्य व्यवस्थाको निर्माण गर्न सफल भएका छन् ।

यसप्रकार सुरुमा पुरुषद्वारा हेपिएर, दबिएर रहेका नारी पछि गएर विद्रोहको माध्यमबाट स्वतन्त्र भएका छन् । पुरुषभन्दा पनि माथि रहेर आफ्नो क्षमता देखाएका छन् । सुरुमा पितृसत्ताबाट भिन्न

व्यवहार, भिन्न अधिकार, भिन्न दृष्टिकोणको आभास गर्दै आएका नारी पछि गएर स्वतन्त्र र पुरुषसरह नै समान हैसियतका रूपमा नाटकमा देखिएका छन् । पुरुषको शारीरिक र हार्द्रिक तथा चक्षुको दौर्बल्यकै आडमा राजनीतिको बागडोर स्वास्नीमान्छेको हातमा गएको छ भन्ने बालकृष्ण जस्ता पुरुषवादी अहंकार भएका पुरुषले नारीप्रति हेर्ने दृष्टिकोण, गर्ने व्यवहारकै कारण सुरुमा नारी राजनीतिक रूपमा भिन्न प्राणीका रूपमा देखिएका हुन भन्न सकिन्छ । राजनीतिमा आएर स्वास्नीमान्छेले केही गर्न सक्दैनन् । उनीहरू त केवल चूहलोचौकोमा मात्र सीमित रहनुपर्छ भन्ने पुरुषवादी सोचले गर्दा नै नारीले आफूमा रहेका क्षमतालाई बाहिर प्रकट गर्न नसकेका हुन् वा राजनीतिक रूपमा भिन्न प्राणीका रूपमा देखिन आएका हुन् भन्न सकिन्छ । स्वास्नीमान्छे राजनीतिक रूपमा भिन्न रहेको कुरालाई बालकृष्णले व्यक्त गरेको यस कुराबाट पनि स्पष्ट हुन सकिन्छ :

यो त एउटा भनाई मात्र हो । तर त्यस्तै देखिन्छ पनि । पुरुषको शारीरिक र हार्द्रिक तथा चक्षुको दौर्बल्यकै आडमा राजनीतिको बागडोर स्वास्नीमान्छेको हातमा गएको छ । तर साथसाथै जथाभावी भएर राज्यको पतन पनि भएको छ । अन्त्यमा फेरि लोग्नेमानिसले नै सत्माल्नुपरेको छ, इतिहास यही देखाउछ (पृ. ५७) ।

प्रस्तुत कथनमा पुरुषको आड र भरोसामा रहेर नै नारीले प्रमिलापुरी जस्तो भव्य राज्यको निर्माण गर्न पुगेका हुन् । नारीले एकल रूपमा केही पनि गर्न सक्दैनन् भन्ने पुरुषवादी अहंकार पाइन्छ ।

यसका साथसाथै **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा महिलालाई पुरुषले विभिन्न नाममा गर्दै आएको शोषणकै कारणले गर्दानै पुरुष भन्दा भिन्न रूपमा रहँदै आएका छन् । स्वास्नीमान्छे नारी भएकै कारणले समाजको नियम तथा अधीनमा रहनुपर्ने तथा लोग्नेमान्छे पुरुष भएकै कारण समाजको नियमबाट पर भागेर स्वतन्त्र जीउन पाउने सामाजिक विभेदकै कारणले यस नाटकमा नारी र पुरुषबिचमा भिन्नता देखा परेका छन् । स्वास्नीमान्छेले प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र र समानतामा आधारित राज्यको निर्माण गर्दा पुरुष भित्रभित्रै जलेका छन् । आफूलाई समाजले परम्परादेखि समाजले दिएको अधिकार खोसिएको आभास उनीहरूले महसुस गरेका छन् । प्रमिलापुरी राज्यमा नारीको अधीनमा रहेर काम गर्दा आफ्नो पुरुष भन्ने जात गएको भान उनीहरूमा भएकै कारण भित्रभित्रै प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यलाई ढाल्ने काममा सक्रिय भएर लागेका छन् । स्वास्नीमान्छेले गरेका जुनसुकै काममा पनि उनीहरूलाई विश्वास छैन । यस कुरालाई बालकृष्ण यसरी व्यक्त गर्दछन् :

पोथी बासेको सधैं हानिकारक त्यसैले अप्राकृतिक देखिएको छ । दुई चार जना जोगिनी दार्शनिक र वैज्ञानिक स्त्री अनि कवयित्री भएका छन् तर यस संसारमा जुन विषयमा पनि लोग्नेमान्छे नै वास्तवमा ठूला भएका छन्- हरिश्चन्द्र (पृ. ५८) ।

प्रस्तुत कथनमा पोथी बासेको सधैं हानिकारक त्यसैले अप्राकृतिक देखिएको छ भने वाक्यले नै पुरुष आफूलाई नारी भन्दा उच्च दर्जाका प्राणी मान्दछन् । दुई चार जना जोगिनी दार्शनिक र वैज्ञानिक स्त्री अनि कवयित्री भएर पुरुषलाई केही फरक नपर्ने समको भनाई छ । उनी संसारमा जुन विषयमा पनि लोग्नेमान्छे नै वास्तवमा ठूला भएका छन् भन्ने पुरुषवादी धारणा पनि व्यक्त गर्दछन् । त्यसले स्वास्तीमान्छे एकछिन् उफ्रदैमा उनीहरुले केही परिवर्तन ल्याउन नसक्ने धारणा समको रहेको छ । यसका साथसाथै स्वास्तीमान्छे राजनीतिक रूपमा लोग्नेमान्छेसरह कहिल्यै पनि समान नहुने अहंकारवादी धारणा पनि यस कथनमा आएको छ ।

भौक्रीनी- “बल नै पाप होइन, अणु बमको आविष्कार नै दूषित होइन, त्यसको प्रयोग दूषित भयो, त्यो सल्काउने मनै हो, मनैले त्यसलाई निभाउन सक्छ, तपाईं भने मन्त्रमाथि पत्यारै गर्नुहुन्न । अणुशक्ति आदि वैज्ञानिक आविष्कार हुँदै गरून, हुँदै गछुन्, त्यसले के भो ? मनलाई सर्वव्याप्त, उन्नत, उच्च बनाउन नसकेको पक्षमा सहस्रौं वर्षसम्म सहस्रौं महात्माले बनाएको सहस्रौं कार्यमन्दिर एक दुर्जनले एक क्षणमा एक थुप्रो भस्म बनाउन सक्छ । सब जाति लडाइँ खेलेर उभिरहेछन्, अब स्त्रीजातिले लडाइँ बन्द गरेर उभिनु छ (पृष्ठ, ९) ।”

प्रस्तुत कथनमा पितृसत्ताले गरेको शोषणकै परिणाम स्वरूप नारीहरु प्रमिलापुरी राज्यको निर्माण गरी आफैले नै राजनीतिक निर्णय लिएर कार्यान्वयन गर्ने काम पनि गरेका छन् । यसबाट नारीले पनि अवसर पाएमा जस्तोसुकै राजनीतिक निर्णय दिन र त्यसलाई सफल रूपमा कार्यान्वयन गर्न र गराउन पनि सक्छन् भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

धीराधा “चल्ल सक्छ । तर कर्तव्यको वास्ता नगरेर चलेको कर्म हावाको भुमरीजस्तै हुन्छ । अलिकति धूलोलाई चक्कराएर एक खम्बा खडा गर्‍यो, गर्दागर्दै फुस्सा । त्यसैले कवि सद्भावनाले राज्य गरेपछि राज्य चलाउने काम छैन् । त्यस भावनालाई यदि राज्य गराउन सकिदैन भने पनि राज्य चलाउने काम छैन् । त्यसैले हामी उद्योग गरिहेछौं । त्यसैले हामीले उद्योग गरिहेका छौं । मनुष्यलाई भाव परिवर्तन गराउन सकिन्छ, भावनाको रजाइ हुन्छ हुँदैन, हेरौं (पृ. ३४) ।”

प्रस्तुत कथनमा पुरुषमा रहेको हिंसक भावनालाई परिवर्तन गरी उनीहरूलाई शान्तिको बाटोतर्फ उन्मुख हुन गराउने प्रयास नारीहरूले गर्दै आएका छन् । यसका साथसाथै पुरुषमा रहेको अहंकारवादी प्रवृत्तिको अन्त्य गरी उनीहरूमा भाव परिवर्तन गर्ने काममा नारी लागेका छन् । राज्य चलाउने आँट र हिम्मत भएकाले कुविचार पालेर बसेका मान्छेको भाव परिवर्तन गराउन पनि सक्छन् भन्ने भाव यस कथनमा प्रस्तुत हुन आएको छ ।

शेफालिका-तसर्थ यी सब त्रुटि विचारै महारानी धिराधाको नेतृत्वमा अभावपूर्ति गर्नलाई हामी कटिबद्ध भएका छौं । हामीले देख्यौं शिक्षाले मानिस सत्त्व, रज र तम देख्न सक्ने हुँदो रहेछ, तर लाग्ने मिष्ठ तमलाई र रातो राम्रो रजलाई लत्याएर सफा सादा सेतो तत्त्वलाई समात्ने पार्न शिक्षाले पनि सक्दो रहेनछ (पृ. ६८) ।

प्रस्तुत कथनमा नारीले पुरुषसरह अवसर र अधिकार पाएमा जुनसुकै निर्णय लिन सक्ने तथा जुनसुकै कार्यलाई पनि सक्रियताका साथ सम्पन्न गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई देखाउन खोजिएको छ ।

स्वास्तीमान्छे नाटक नाटककार बालकृष्ण समले नारीका विभिन्न किसिमका कमजोरी पक्षमा पुरुषले गर्दै आएको शोषणको पर्दाफास गर्ने ध्येयका साथ रचना गरिएको नाटक हो । नारीले अवसर पाएमा घर, परिवार, समाजमात्र नभएर सिङ्गो राज्य हाँकन पनि सक्छन् । यसका लागि केवल पुरुषसरह अधिकार नारीले पाउनुपर्छ भन्ने पक्ष यस नाटकमा मुख्य रूपमा देखाउन खोजिएको छ ।

४.३.६ वंशगत उत्तरदायित्व

पितृसत्तात्मक समाजमा नारीमाथि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा यौन शोषण हुँदै आएको छ । सर्वप्रथमतः महिलाको शरीरमाथि नै आफ्नो अधिकार देखिँदैन । जस्तै: सन्तानोत्पादन, सन्तान जन्माउने समय र सङ्ख्या र जन्मान्तरजस्ता विषयमा महिलाको इच्छाको कुनै परवाह गरिँदैन । त्यस्तै निर्दोष नारीलाई बलात्कार गर्ने, अझ उल्टै बलात्कृत नारी नै दोषी जसरी समाजमा पिल्सिएर बाँच्नुपर्ने बाध्यता छ । बलात्कार पुरुषले गरेको अपराध भए पनि मानसिक तथा सामाजिक सजाय नारीले भोग्नुपर्ने बाध्यता छ ।

पुरुषले जस्तै नारीहरूले प्रेम, यौन, सन्तानोत्पादन र विवाहको पक्षमा आफ्नो चाहना नखोली कुण्ठित भएर बस्नुपर्ने, पतिले अर्को विवाह गरे पनि नारीले त्यस किसिमको स्वतन्त्रता नपाउने सामाजिक अवस्था छ । यो यौन तथा वैवाहिक शोषण हो । त्यस्तै नारीलाई पुरुषले बाटोघाटो, चोक

गल्ली र सार्वजनिक स्थलमा जिस्काउने कार्य कतै न कतै यौन तथा वासनाद्वारा नै प्रेरित हुन्छ भने बलात्कारका घटना पनि यौन शोषण नै हुन् । यस्तो व्यवहारप्रति गर्ने प्रतिकार, विरोध र असहमति नै यौन शोषणप्रतिको विद्रोह हो । नारीवादले यस्तो शोषणप्रति सशक्त विद्रोह गर्दछ । नारीले समाजमा रहेर वंशगत रूपमा प्राप्त गरेका विभिन्न किसिमका अधिकार समेतमा पुरुषको हैकम चल्ने परम्पराको विरोध नारीवादले गर्दछ । नारीले वंशगत रूपमा पाएका विभिन्न किसिमका अधिकारलाई स्वतन्त्र रूपमा उपयोग गर्न पाउनुपर्ने धारणा नारीवादको हो । यसका साथै नारी तथा पुरुषले वंशगत उत्तरदायित्व उपयोगमा पनि स्वतन्त्रता पाउनुपर्छ ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा आएका नारीपात्र सुरुमा पुरुषको यौन शोषणमा पर्दै आए पनि पछि घर परिवार त्यागेर पितृसत्ताको विरोध गर्दै प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण भएपछि भने वंशगत उत्तरदायित्वका पक्षमा स्वतन्त्र छन् । उनीहरूले आफूले वंशगत रूपमा प्राप्त गर्दै आएका विभिन्न किसिमका उत्तरदायित्वलाई सहज रूपमा निर्वाह गर्ने काम गरेका छन् । उनीहरू प्रेम, यौन, विवाह तथा सन्तानका सम्बन्धमा स्वतन्त्र छन् । स्त्री-पुरुषको विवाह दुवैको मञ्जुरीमा हुनुपर्छ भन्ने आस्फोता छायाको मञ्जुरीमा मात्र देवन्दन र छायाको विवाह गराउन चाहन्छिन् भने देवन्दन छायाको इच्छा विपरित नै विवाह गर्ने पक्षमा छ । यस नाटकमा देवन्दन नारीमाथि यौन शोषणको भावना राखेर अगाडि बढेको हुन्छ । नारीले वंशगत रूपमा पाएका अधिकारलाई खोस्ने प्रयासमा लागिपरेका छन् । समाजमा नारीलाई स्वतन्त्र रूपमा होइन सामाजिक नीतिनियममा बाँधेर राख्नुपर्छ भन्ने मान्यता उसले बोकेको छ । उत्तरदायित्व र पछि नारीले नै उसमा रहेको पुरुषवादी सोचमा भाव परिवर्तन गराइदिन्छन् ।

यस नाटकमा वंशगत उत्तरदायित्व तथा यौन शोषणप्रतिको भिन्नताका रूपमा शेफालिकाले व्यक्त गरेका कुरालाई यसरी व्यक्त गर्न सकिन्छ:

यहाँका कृष्ण । ती मीठोसित बाँसुरी बजाउने सुन्दर कृष्णले पहिले गोपिनीहरूको आचार भ्रष्ट गरिदिए, पुष्टिमार्गी वल्लभ सम्प्रदायी गोसाइँहरू उनको नाममा र शुभ स्मृतिमा अझ पनि राधा-कृष्ण मतवालाहरु भारतीय नारीहरूलाई आचार भ्रष्ट नै धर्म हो भन्ने सम्झाउँछन् । कृष्णको नाममा जति व्यभिचार पनि सदाचार ठहरिन्छ, भक्तिमा भावावेश भएपछि कुविचार पनि सद्विचार ठहरिन्छ । युधिष्ठिरका भाइहरूको रगतले चोखोसित लिएको पृथिवीमा राज्य मान्छ, गर्दछन्, भीमसेन हिंस्रक पशुको जस्तै दुःशासनको रगत पिउँदछन् । अर्जुन गुरुबाजे दाज्यूभाइ सबलाई मार्दछन् । वेदव्यास कामान्ध हुन्छन् । पराशर परस्त्रीसँग व्यभिचार गर्दछन् (पृ. ६२) ।

प्रस्तुत कथनमा पहिलेदेखि नै नारीहरू पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्था, पुरुषवादी सोच तथा अहंकार, पुरुषको मुकुण्डो पहिरिएर भगवानको नाममा देखिएका पुरुष प्रवृत्ति भएका मान्छेले स्वास्नीमान्छेप्रति यौन शोषण गर्दै आएको पाइन्छ, जसको परिणाम स्वरूप नै महिला विभिन्न क्षेत्रमा पछि परेका हुन् । त्यसकारण अब स्वास्नीमान्छेले यस्ता शोषण सहेर बस्दैनन् । जन्मदेखि नै प्राप्त गर्दै आएका विभिन्न किसिमका अधिकारको स्वतन्त्र भएर प्रयोग गर्न चाहान्छन् । महिला पनि स्वतन्त्र र पुरुषसह नै समान हैसियत र समान अवसर पाएमा जुनसुकै काम पनि गर्न सक्छन् भन्ने कुरा यस नाटकमा आएको छ । त्यसैले महिलाले वंशगत उत्तरदायित्व लिने मात्र होइन त्यसलाई निर्वाह गर्न पनि सक्छन् । यसको लागि महिलामाथि घर, परिवार, समाज तथा राज्यले गर्दै आएका विभिन्न किसिमका असमानजन्य व्यवहारको अन्त्य गरिनुपर्दछ । महिलामाथि समय-समय भएका त्यस्ता शोषणको खुलेरै विरोध गर्दछन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । महिलाले पनि पुरुषसह आफ्नो पहिचान बनाने लागि परेका र प्रमिलापुरी राज्यमा आएर सफल भएका छन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा सुरुमा नारी पुरुष दमनमा फसेका छन् । पछि विस्तारै-विस्तारै उनीहरूमा चेतनाको विकास भएपछि आफूमाथि विभिन्न निकायले गर्दै आएका विभिन्न किसिमका फरक व्यवहारप्रति विद्रोही भाव प्रकट गर्दै आएका छन् । मातृसत्तामा आधारित प्रमिलापुरी राज्यको निर्माणपछि यस नाटकमा आएका नारीपात्र पुरुषसमान हैसियत भएका पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । उनीहरूले वंशगत रूपमा प्राप्त गर्दै आएका (विवाह, सन्तानोत्पाद, जन्म, मृत्युजन्य संस्कार) विभिन्न किसिमका क्रियाकलापमा स्वतन्त्रता प्राप्त गरेका छन् । अतः यस नाटकमा आएका नारीपात्र सुरुमा पितृसत्तात्मक व्यवस्थाबाट शोषणमा पर्दै आएका छन् र प्रमिलापुरीजस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण पश्चात आफूले वंशगत रूपमा प्राप्त गर्दै आएका उत्तरदायित्वलाई पूरा गर्ने कार्यमा स्वतन्त्रता प्राप्त गरेका छन् ।

४.३.७ घरव्यवहारको समायोजन

स्वास्तीमान्छे नाटकमा आएको प्रमिलापुरी राज्यको उदय पितृसत्ताले नारीमाथि गर्दै आएको शोषणको परिणाम हो । नारी वा पुरुषजोसुकै भए पनि विभेदपूर्ण व्यवहार गरिनुहुँदैन । नारी स्वास्तीमान्छे भएकै कारण घरव्यवहारमा समायोजन हुन नपाउनेजस्ता विभिन्न किसिमका क्रियाकलापकै कारण नारी र पुरुषबिचमा भिन्नताको अवस्था देखापरेको हो । नारी स्वास्तीमान्छे भएकै कारण घर, परिवार, समाजमा रहेका विभिन्न किसिमका नीतिनियममा बाँधिएर रहनुपर्ने, घर, परिवार चलाउने कार्यमा पनि पुरुषकै निर्णय मान्नुपर्ने नारी घरव्यवहारमा समायोजन हुन नसकेका हुन् ।

स्वास्तीमान्छे नाटकको सुरुमा नारी पुरुषवादी विचारबाट लादिएका छन् । उनीहरू घर, परिवार चलाउने काममा समेत पुरुषकै अधीनमा रहनुपर्ने, नारीले आफ्नो स्वतन्त्रतामा रहेर कुनै पनि काम गर्न नपाउने अवस्था रहेको छ । जसले गर्दा नारी मान्छे भएर पनि पशुको जीवन बिताउन बाध्य भएका छन् । यस नाटकमा प्रमिलापुरी राज्यको निर्माण पश्चात नारीले पुरुषसमान हैसियत, अधिकार, अवसर र स्वतन्त्रता प्राप्त गरेका छन् । घरव्यवहारको समायोजन हुने कार्यमा पुरुषसह अवसर र अधिकार पाएपछि यस नाटकका नारी आफ्नो विचार निर्णय गर्न प्रस्तुत गर्न स्वतन्त्र देखिएका छन् । जसको परिणाम स्वरूप नारीले पनि पुरुषसह समान अधिकार र अवसर पाएमा जुनसुकै काम सफलतापूर्वक गर्न सक्छन् भन्ने भाव उल्लेख हुन् आएको छ । यस नाटकमा घरव्यवहारको समायोजनलाई दर्शाउने खालका त्यस्ता कथन आएका छैनन् ।

४.३.८ हिंसात्मक गतिविधि

कुनै पनि एक व्यक्ति वा समूहले अर्को व्यक्ति वा समूहलाई शारीरिक तथा मानसिक तनाव, यातना दिनु, गाली बेइज्जती गर्नु, सामाजिक, धार्मिक वा सांस्कृतिक रूपमा भेदभाव गर्नु जस्ता कार्यलाई हिंसा भनिन्छ भने लैङ्गिक विभेदका कारण महिलामाथि यस्ता शारीरिक तथा मानसिक यातना, पीडालाई हिंसा भनिन्छ । भट्ट हेर्दा कुटपिट र शारीरिक दुर्व्यवहार मात्र हिंसा जस्तो लागे पनि त्यो शारीरिक हिंसा मात्र हो । वास्तवमा महिला भएका कारण पति, घर, समाज र अन्य मानिसले गर्ने दुर्व्यवहार, उनीहरूबाट दिइने मानसिक पीडा तथा यातना, गालीगलौज, आरोप, लाञ्छना, बलात्कार, बोक्सीको नाममा दिइने यातना सबै महिला हिंसाकै रूप हुन् । पुरुषहरू बाटोघाटो, गल्ली चोक तथा अन्य सार्वजनिक स्थलमा केटीलाई जिस्काउने, यौन दुर्व्यवहार गर्न खोज्ने, श्रीमान्ले कतिपय कुरामा

कुटपिट गर्ने, बाहिरफेर हिँड्दा पति र परिवारले अनावश्यक शङ्का गरी मानसिक यातना दिने, बोक्सीको नाममा कुटपिट र अमानवीय व्यवहार गर्ने गर्दछन् । यी सबै महिला हिंसा हुन् । महिलामाथि हुने हिंसामा मूलतः घरेलु हिंसा, सामाजिक हिंसा र यौन हिंसा पर्दछन् । समाजमा महिला हिंसालाई स्वाभाविक र पुरुषको अधिकारको रूपमा लिइन्छ तर यो मानसिकता गलत हो र पितृसत्ताको उपज हो । पितृसत्तात्मक समाजमा यस्ता कतिपय हिंसालाई सामान्य, स्वाभाविक र आवश्यक जस्तो मानिन्छ । वास्तवमा यस्ता कुनै पनि प्रकारका हिंसा महिला विरुद्धका अत्याचार हुन् । नारीवादले यस्ता हिंसाको घोर विरोध गर्दछ । अतः यस्ता महिला हिंसाको विरोधमा कुनै पनि कृतिमा आवाज उठाइएको छ भने त्यो कृति नारीवादी कृति हुने गर्दछ ।

स्वास्तीमान्छे नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले पुरुषले नारीमाथि गरेका महिला हिंसाप्रतिको भिन्नताका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । यस नाटकमा सुरुमा नारीहरू विभिन्न पितृसत्तात्मक तथा सामाजिक क्रियाकलापबाट पीडित हुँदै आएका छन् । पितृसत्तात्मक समाजमा समाजमा नारीलाई भँक्रिनी, चोर्नी, बोक्सीनीको उपमा दिएर पछाडि पार्ने काम गरिएको छ । यिनै क्रियाकलाप नै यस नाटकमा पुरुषवादी समाजले नारीमाथि गर्दै आएका हिंस घटना हुन् । पृथ्वीमा पति र पुत्रको प्रताडना खेप्न नसकेर गुफाभित्र पसेकी महदम्बिका बाह्र वर्षसम्म अघोर तपस्या गरेर प्रमिलापुरीको निर्माणमा विशेष भूमिका खेल्ने महिला हुन् । पुरुषद्वेषी भावनालाई ग्रसित भएकी महदम्बिकाको प्रतिष्ठा नै 'लोग्ने-स्वास्ती' को रूपमा नभएर 'आमा-छोरा' को रूपमा पुरुष र महिलाको सम्बन्ध विकास गराउने हो । समाजमा महिलामाथि हुँदै आएका महिला हिंसाका क्रियाकलापलाई रोक्ने नै हो । यस नाटकमा मुख्य गरेर भँक्रिनी, वनभँक्रिनी, छाया लगायतका नारी विभिन्न पक्षबाट हिंसामा परेका छन् । यस नाटकमा लोग्नेमान्छे, पुरुष भएकै कारणले दस-दस वटी श्रीमती बिहे गर्न पाउने र स्वास्तीमान्छे, नारी भएकै कारण पुरुषबाट जस्तो सुकै दमन भए पनि सहेर बस्नुपर्ने नेपाली समाजमा परम्परादेखि चल्दै आएको महिला हिंसाप्रतिको भिन्नतालाई शेफालिकाले व्यक्त गरेका कुराबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छः

यी सब कल्पनालाई वास्तविक मानेको पक्षमा पनि यहाँ हरिश्चन्द्र सयओटी जोइको पोइ छन् । त्यति हुँदा पनि छोरो पाउँदैनन्, अपुतोलोलाई उच्च गति प्राप्त हुँदैन भन्ने सुनी स्वार्थी हरिश्चन्द्र वरुणसित छोरो माग्दछन् (पृ. ६०) ।

प्रस्तुत कथनमा पुरुष लोग्नेमान्छे भएकै कारणले उसले दस-दस वटी श्रीमती बिहे गर्न पाउने र नारी स्वास्तीमान्छे भएकै कारणले एक पटक मात्र बिहे गर्न पाउने सामाजिक विभेदताका कारणले नै

समाजमा नारी हिंसामा पर्दै आएको पाइन्छ । समाजमा परापूर्वक समयदेखि नै पुरुषको मुकुण्डो लगाएर भगवानको रूप धारण गर्दै आएका पुरुषले पनि नारीमाथि विभिन्न हिंसा गर्दै आएको भाव यस कथनले स्पष्ट पारेको छ । पुरुषले महिलामाथि गर्दै आएका विभिन्न किसिमका महिला हिंसकै कारणले गर्दा नै प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तामा आधारित राज्यको निर्माण गर्ने कार्यमा नारीले सफलता पाएको पिक्खलाई यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । नारीलाई पुरुषको हिंसाबाट पाखा लगाएर छुट्टै पहिचान दिने काम प्रमिलापुरी राज्यमा भएको छ ।

यस नाटकमा लोग्नेमान्छे आफ्नो स्वार्थको लागि आफ्नै स्वास्नीलाई, छोराछोरी बेचन पनि पछि पढैनन् । अरु त अरु थिए आफै बेचिन पनि बेर लाउदैनन् । आफ्नो स्वार्थको लागि जस्तो सुकै नीच काम गर्न पनि पछि पढैनन् भन्ने शेफालिकाले व्यक्त गरेका केही कुरालाई उदाहरणका रूपमा यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ:

रानी र छोराछोरी बेचिदिन्छन्, आफू पनि बेचिन्छन्, स्वास्नी काट्न तयार हुन्छन् । शैब्या पनि चारैतिरबाट मिचिएकी एक दासी हुन् तापनि हरिश्चन्द्रलाई हेरेर ता उसलाई मान्छे भन्नुपर्छ, शैब्या पोइको निम्ति बेचिन्छन् । हरिश्चन्द्र आफ्नो स्वार्थको निम्ति स्वास्नीलाई मार्न तयार हुन्छन् । जो एक सभ्य मानिस पनि गनिन सक्तैन । त्यही स्वार्थी, घमण्डी, मूर्ख, क्षुद्र हरिश्चन्द्र यहाँको आदर्शपुरुष ? (पृ. ६१) ।

प्रस्तुत कथनमा पुरुषहरू अवरसरवादी हुन्छन् । उनीहरूले अवरसर पाएमा वा आफ्नो स्वार्थको लागि आफ्नै स्वास्नी, छोराछोरी बेचन पनि पछि पढैनन् । अरु त अरु थिए आफै बेचिन पनि बेर लाउदैनन् । आफ्नो स्वार्थको लागि जस्तोसुकै नीच काम गर्न पनि पछि पढैनन् भन्ने भावलाई पनि उल्लेख गरिएको छ ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले पुरुषद्वारा नारीमाथि विगत र वर्तमानमा हुँदै आएका शोषणको विद्रोह गर्दै आएका छन् । नारी प्राचिन समयमा पनि विभिन्न नाममा पुरुषद्वारा शोषणमा परेका थिए र वर्तमान समयमा पनि पितृसत्तात्मक शासन व्यवस्थामा नारी दमनमा परिरहेकै छन् । यसका लागि नारी विद्रोहको अभाव भइरहेको छ । नारीले आफूमाथि हुँदै आएका यस्ता दमन, शोषणप्रति खुलेर विरोध गर्ने सकेका छैनन् । यसका लागि नारी लाग्नुपर्ने धारणा पनि उनको रहेको छ । परापूर्व कालदेखि नै स्वास्नीमान्छेमाथि शोषण र दमन हुँदै आइरहेका छन् । पुरुषको मुकुण्डो लगाएर

भगवानका रूपमा आएका राम, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, भीमसेन, वेदव्यास जस्ताले नारीमाथि विभिन्न खालका शोषण गर्दै आइरहेको पाइन्छ । स्वास्नीमान्छेलाई खाली भोग्याको साधनका रूपमा लिदै आइरहेको पाइन्छ, भनेर शेफालिकाले भनेकी छिन्:

“यहाँका कृष्ण । ती मिठोसित बाँसुरी बजाउने सुन्दर कृष्णले पहिले गोपिनीहरूको आचार भ्रष्ट गरिदिए, पुष्टिमार्गी बल्लभ सम्प्रदायी गोसाइँहरू उनको नाममा र शुभ स्मृतिमा अझ पनि राधा-कृष्ण मतवालाहरू भारतीय नारीहरूलाई आचार भ्रष्ट नै धर्म हो भन्ने सम्झाउँदछन् । कृष्णको नाममा जति व्यभिचार पनि सदाचार ठहरिन्छ, भक्तिमा भावावेश भएपछि कुविचार पनि सद्विचार ठहरिन्छ । युधिष्ठिर भाइहरूको रगतले चोखोसित लिएको पृथिवीमा राज्य मान्छ, गर्दछन् । भीमसेन हिंस्रक पशुको जस्तै दुःशासनको रगत पिउँदछन् । अर्जुन गुरुबाजे दाज्यूभाइ सबलाई मार्दछन् । वेदव्यास कामान्ध हुन्छन् । पराशर परस्त्रीसँग व्यभिचार गर्दछन् । तर के र यिनका सब अपराधलाई अँध्यारा कृष्ण पक्षले चोरलाई लुकाएभैं लुकाइदिन्छन् (पृ. ६२) ।”

प्रस्तुत कथनमा पुरुषको मुकुण्डो लगाएर भगवानका रूपमा आएका राम, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, भीमसेन, वेदव्यास जस्ताले नारीमाथि विभिन्न खालका शोषण गर्दै आइरहेको पाइन्छ । स्वास्नीमान्छेलाई खाली भोग्याको साधनका रूपमा लिदै आइरहेको पाइन्छ । यिनै विभिन्न कारणले गर्दा नै नारी समाजमा पुरुष भन्दा भिन्न रूपमा देखिएका हुन् । विभिन्न किसिमका यौन शोषणजन्य क्रियाकलाप भोग्न बाध्य भएका हुन् । यिनै पुरुषवादी सोच र पितृसत्तामा आधारित समाजले नारीमाथि गर्ने हिंसात्मक गतिविधिका कारण नै नारी पछाडि पारिएका हुन् ।

४.३.९ सत्ता विद्रोह

नारीवादले नारीमाथि भएका सम्पूर्ण खालका शोषण, असमानता र उत्पीडनका विरुद्धमा विद्रोह गरी स्वतन्त्रता, समानता र मुक्तिका लागि आवाज उठाउँछ । नारीवादले गर्ने विद्रोहमा जोड दिइएका पक्ष र क्षेत्रका आधारमा नै नारीवादका प्रकार छुट्याइएका हुन्छन् । तसर्थ **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा प्रस्तुत विद्रोहका आधारमा कुन कुन नारीवाद प्रस्तुत भएका छन् भन्ने अध्ययन नाटक विश्लेषणको आधार हो ।

स्वास्नीमान्छे नाटक उदारवादी नारीवादमा मान्यतामा आधारित भएर लेखिएको नाटक हो । उदारवादले वैयक्तिक समानतामा जोड दिन्छ, र व्यक्ति स्वतन्त्रतालाई प्राथमिकता दिँदै नारीलाई पुरुषसरह समान अवसर र अधिकारको माग राख्दछ । यस नाटकमा पनि सुरुमा नारीपात्र पुरुषका

विभिन्न यातना सहन बाध्य भएका छन र पछि गएर नारी विद्रोहका कारण उनीहरूले प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र र मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गरी पुरुषसमान हैसियत प्राप्त गरेका छन् । पृथ्वीमा पति र पुत्रको प्रताडना खेप्न नसकेर गुफाभित्र पसेकी महदम्बिका बाह्र वर्षसम्म अघोर तपस्या गरेर प्रमिलापुरीको निर्माणमा विशेष भूमिका खेल्ने महिला हुन् । पुरुषद्वेषी भावनालाई ग्रसित भएकी महदम्बिकाको प्रतिष्ठा नै 'लोग्ने-स्वास्नी' को रूपमा नभएर 'आमा-छोरा' को रूपमा पुरुष र महिलाको सम्बन्ध विकास गराउने हो । पुरुष प्रकृतिको छोरो हो भन्ने महदम्बिकाले लोग्णमान्छे स्वास्नीमान्छेको शरीरदेखि अलग रहेको एक इन्द्रिय हो (पृ.१५) भन्न पछि पर्दिनन् । यस कुराबाट पनि सुरुमा नारी पुरुषका शोषणमा परेका र पछि विभिन्न खालका चेतनामा माध्यमबाट विद्रोह गरी प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र र नारी समानतामा आधारित राज्यको निर्माण गर्न पुगेका छन् । पुरुष तथा समाजमा रहेका विभिन्न नीति नियमबाट हेपिदै, दबिदै आएका नारीहरूले पुरुष तथा समाजमा परम्परादेखि चलनचल्तीमा रहेका विभिन्न कुराको बेवास्ता गरेर प्रमिलापुरी जस्तो हरेक कुराले सम्पन्न राज्यको निर्माण गर्न पुगेका छन् । स्वास्नीमान्छे नाटकमा सुरुमा नारीले विभिन्न किसिमका पुरुषबाट हुने हिंसात्मक गतिविधि सहन बाध्य भएका छन् । प्रमिलापुरी राज्यको निर्माण पश्चात पनि यस नाटकका नारीपात्र केही समयका लागि स्वतन्त्र भएका छन् । आफैले निर्माण गरेको मातृसत्तात्मक राज्यमा बाँचेका छन् । आफैले बनाएका नीति नियमको पालना गर्दै अगाडि बढेका छन् । तर, पछि गएर स्वतन्त्रता र समानतामा आधारित प्रमिलापुरीप्रति पुरुषवादी अहंकार बोकेका पात्रहरूले विभिन्न किसिमका हिंसात्मक गतिविधि गर्दै आएका छन् ।

उदारवादी नारीवादले लैङ्गिक समानताको लागि समाजमा कुनै उथलपुथल नल्याई केवल कानुनी परिवर्तनबाट महिलाको निम्ति अवसरका ढोकाहरू खुलाइनुपर्ने मान्यता राख्दछ । यसले महिला र पुरुषबिचका असमानता उनीहरूको शरीरको कारणले नभई राज्यले नारीलाई भन्दा पुरुषलाई बढी महत्त्व दिएको कारणले हो भन्ने तर्क राखेको पाइन्छ । राज्यले महिलालाई पनि पुरुषसरह नै सम्पूर्ण अधिकार दिनुपर्ने धारणा राख्दछ । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा पनि नारीले आफूमाथि पुरुष, परिवार, समाज तथा राज्यले गरेका शोषणको अन्त्यको चाहना राख्दै नारी विद्रोह गरेका छन् । नारी विद्रोहकै कारण प्रमिलापुरी राज्यको निर्माण गरेका छन् । जहाँ राज्यका उच्च पदमा रहेर पुरुषमाथि नारीले शोषण गरेका छन् । यस राज्यका हरेक नारी जुनसुकै रूपमा स्वतन्त्र र पुरुषसरह नै समान छन् । यस राज्यमा लोग्णमान्छे र स्वास्नीमान्छे समान छन् । लोग्णमान्छेबाट होइन बरु स्वास्नीमान्छेबाट लोग्णमान्छे शोषित

छन् । त्यसैको कारणले स्वास्नीमान्छेद्वारा सञ्चालित प्रमिलापुरी जस्तो भव्य र सुन्दर राज्यमा पुरुषले भित्रभित्रैबाट विद्रोह गरी राज्यलाई समाप्त पार्ने खेलमा लागेका छन् ।

नाटकको सुरुदेखि अन्त्यसम्म सक्रिय रूपमा देखा परेकी भा प्रारम्भमा दीनहीन र भयले त्रसित भक्कनी बुढीका रूपमा देखा परेकी छिन् । सुरुमा उनी पुरुषद्वारा पीडित छिन् । पुरुषले गरेका दमन, शोषण सहन नसकेर नै उनले घरपरिवार त्यागेर विद्रोहमा लागेकी छिन् । उनकै कथनअनुसार पृथ्वीमा पति र पुत्रबाट बारम्बार प्रताडित र अपेहलित भएपछि महदम्बिकाको सहयोगमा प्रमिलापुरीमा पुगेकी हुन् । प्रमिलापुरीमा पुगेपछि भद्र सुसंस्कृत र सभ्य नारीका रूपमा देखापरेकी भाको चरित्र पनि महदम्बिकाको जस्तै द्वैध खालको छ भने यिनी प्रमिलापुरीमा गएपछि चमकयुक्त बनेकी पनि छिन् । प्रमिलापुरीभन्दा बाहिर नारीमाथि ज्यादै अन्याय भएकाले प्रमिलापुरीमा भएको नारी राज्यको प्रगति देखाएर प्रचार गराउन यिनैले बालकृष्णलाई प्रमिलापुरीमा लगेकी छिन् । अणुबम नै दुषित होइन त्यसको प्रयोग दुषित हो र प्रयोग गर्ने मन नै हो । त्यसैले मनलाई शुद्ध पार्नुपर्छ भन्न भा प्रमिलापुरीको उद्देश्यलाई छर्लङ्ग पाउँ भन्छिन् - “सब जाति लडाइँ खेलेर उभिइरहेछन्, अब स्त्री जातिले लडाइँ बन्द गरेर उभिनु छ (पृ. ९) ।” भन्ने भाव पनि व्यक्त गरेकी छिन् । उनी सबैले गर्दै आएको लडाइँ, ऋगडाको माध्यमबाट नभएर अब भावपरिवर्तन गराएर पुरुषमा रहेको अहंकारवादी सोचलाई परिवर्तन गरी हामी सबै समान हौं भन्ने भाव पुरुषमा जागृत गराउने कार्यमा उनी लागेकी छिन् ।

यसका साथै उदारवादी नारीवादले पुरुषका लागि कानूनद्वारा प्रदत्त स्वतन्त्रता र समानताको हक नारीले पनि पाउने पर्ने, आफ्नो शरीरमा स्वयं महिलाको अधिकार हुनुपर्ने, प्रजनन, सन्तानोत्पादन, गर्भधारण, गर्भनिरोधक साधनका प्रयोग, गर्भपतन र परिवार नियोजनजस्ता विषयमा स्वयम् महिलाले निर्णय गर्न पाउनुपर्ने आवाज उठाउँछन् ।

स्वास्नीमान्छे नाटकमा आस्फोताको अनुसार लोग्नेमान्छेमा भन्दा स्वास्नीमान्छेमा धेरै सद्गुण दया क्षमा, धैर्य, आशा, सहानुभूति, सेवा, प्रेम, उत्साह, अहिंसा, सान्त्वना र रमाइलोपन हुन्छ जसलाई जगाउने काम साहित्यले गर्नुपर्छ । उनी भन्छिन् “कविता संसारमा रक्त समुद्र सुकाइ क्षीरसागर गराल्ने साधन हो (पृ. ७९) ।” मानव मानवमा घृणा फैलाउने नारीलाई होच्याउने, युद्धप्रति आकृष्ट गराउने साहित्य निन्दनीय हुन्छन् भन्ने आस्फोतामा पुरुषप्रति र घृणा भाव छैन तापनि यिनले विश्वका साहित्यकारले बढी भन्दा बढी पुरुषकै गुणगान गाएर नारीलाई पछि पार्ने, होच्याउने, सामाजिक रूपमा

पछाडि पार्ने काम गरेकोमा रोष भाव व्यक्त गर्दछिन् । यिनको यही अतिवादी विचारले प्रमिलापुरीका स्वास्नीमान्छेमा अहंता विकसित भएर पुरुषलाई सधैं बालककै देख्ने प्रवृत्ति बढेको हो भन्न सकिन्छ । स्त्री-पुरुषको विवाह दुवैको मञ्जुरीमा हुनुपर्छ भन्ने आस्फोता छायाको मञ्जुरीमा मात्र देवनन्दन र छायाको विवाह गराउन चाहन्छिन् । पुरुषले जस्तै नारीले पनि समान रूपमा स्वतन्त्रता पाउनुपर्ने धारणा उनको रहदै आएको छ ।

उदारवादी नारीवादीले महिलालाई पनि व्यक्तिगत र सार्वजनिक दुवै क्षेत्रमा पुरुषसरह समानताको हक उपलब्ध गराइनुपर्ने जिकिर गरेको देखिन्छ । यिनीहरू लिङ्गका आधारमा गरिने श्रम विभाजनले महिला र पुरुषबिच विभेदको तथा हिंसात्मक गतिविधिलाई बढाउने कुरा पनि यस नाटकमा आएको छ । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा सुरुमा नारी लिङ्गका आधारमा गरिने श्रम विभाजनले पुरुषभन्दा भिन्न रहन गएको र पछि पुरुष दमन सहन नसकी घर परिवार त्यागेर आफ्नो पहिचानका निम्ति प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गर्न सफल भएका छन् ।

४.३ निष्कर्ष

बालकृष्ण सम आधुनिक नेपाली नाटकका प्रवर्तक हुन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटक उनले नाट्ययात्राको तेस्रो चरणमा रचना गरेर चौथो चरणमा प्रकाशन गरेका हुन् । यो नाटक समको मौलिक रचना हो । यसमा समले कथावस्तुको स्रोत तन्त्र मन्त्र र अध्यात्मको योगबाट लिएका छन् । समले यस नाटकमा स्वास्नीमान्छेद्वारा निर्माण गरिएको राज्यको वर्णन गरेका छन् । स्वास्नीमान्छेद्वारा शासित राज्यमा लोग्नेमान्छे सन्तुष्ट छैनन् यसकारण लोग्नेमान्छेमा प्रतिशोधको भावना पैदा हुन्छ, र उनीहरू युद्ध गर्छन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नाटककार बालकृष्ण समले प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गरी सुरुमा त्यहाँका स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छे तथा समाजमा रहेको परम्परावादी नीतिनियमबाट पुरुष भन्दा भिन्न प्राणीका रूपमा रहेका छन् । यस नाटकमा मुख्य गरेर पितृसत्ताद्वारा उत्पीडित नारीका रूपमा भौँक्रिनी, वनभौँक्रिनी, छाया तथा अन्य नारी पात्र रहेका छन् । उनीहरू सुरुमा समाजले नारीमाथि हेर्ने दृष्टिकोण, प्रदान गर्ने अवसर तथा अधिकार र गर्ने व्यवहारका हिसावले पुरुषभन्दा भिन्न पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । पछि गएर प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माण गरी उनीहरू पनि पुरुष समान हैसियत भएका पात्रका रूपमा देदिएका छन् ।

पितृसत्ताले गर्ने सबै खालका दमन तथा शोषणबाट मुक्त भएका छन् । उनीहरू नै राज्य सञ्चालकका जिम्मेवारी पाएका व्यक्तिका रूपमा देखापरेका छन् । राज्यका उच्च पदमा रहेर पुरुषमाथि आदेश दिने काम गरेका छन् । यसका अलवा पितृसत्तात्मक समाजद्वारा नारीमाथि गरिने र गरिदै आएका विभिन्न किसिमका शोषणजन्य क्रियाकलापबाट पनि स्वतन्त्र हुन पुगेका छन् । प्रमिलापुरीलाई मातृसत्तात्मक राज्यका रूपमा देखाई नारी र पुरुषबिचमा समानता र स्वतन्त्रता प्रदान गर्ने काम समले यस नाटकमा गरेका छन् । त्यसैले नारी भिन्नताका रूपमा सुरुमा यस नाटकमा विभिन्न किसिमका अमानवीय क्रियाकलाप भएको र पछि नारी जागरण तथा विद्रोहका कारणले प्रमिलापुरी जस्तो मातृसत्तात्मक राज्यको निर्माणद्वारा यस नाटकका स्वास्नीमान्छे पुरुषसह स्वतन्त्र र समान हुन आएका छन् । नाटकको अन्त्यमा प्रमिलापुरी जस्तो स्वतन्त्र, समानतामा आधारित राज्य अन्त्यमा पुरुष विद्रोहकै कारण पतन भएर जानुले पनि नारी भिन्नताका विभिन्न कुरालाई दर्शाएको पाइन्छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१ विषय प्रवेश

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुव्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि जम्मा पाँच परिच्छेदमा व्यवस्थित गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचय, दोस्रो परिच्छेदमा नारीवादी सैद्धान्तिक मान्यता तथा नाटक विश्लेषणका ढाँचा, तेस्रो परिच्छेदमा **स्वास्तीमान्छे** नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानता, चौथो परिच्छेदमा **स्वास्तीमान्छे** नाटकमा नारी भिन्नता र पाँचौँ परिच्छेदमा सारांश तथा निष्कर्ष रहेको छ । पहिलो परिच्छेदको शोध परिचय र पाँचौँ परिच्छेदको निष्कर्ष शोधपत्रका अनिवार्य खण्ड हुन् । तिनको सारांश र निष्कर्ष यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ परिच्छेदगत निष्कर्ष

यस शोधकार्यको पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचय राखिएको छ । यस अर्न्तगत शोधसमस्यामा **स्वास्तीमान्छे** नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानता र नारी भिन्नताको अध्ययन गरिएको छ । यस्तै गरी **स्वास्तीमान्छे** नाटकको नारी स्वतन्त्रता र समानता र नारी भिन्नताका आधारमा अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको उद्देश्य राखिएको छ । पूर्वकार्यको समीक्षामा विभिन्न विद्वान्ले **स्वास्तीमान्छे** नाटकको बारेमा गरेका विभिन्न टिप्पणीलाई कालक्रमिक रूपमा राखिएको छ । अध्ययनको औचित्य पनि यस परिच्छेदमा रहेको छ भने शोधविधिमा दुई प्रकारका विधिको प्रयोग गरिएको छ सामाग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषणात्मक विधि । त्यस्तै गरि शोधपत्रको सिमाङ्कन र शोधपत्रको रुपरेखा यस परिच्छेदमा राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा नारीवादी सैद्धान्तिक मान्यता तथा नाटक विश्लेषणका ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ । यस अर्न्तगत विषय परिचय, नारीवाद : व्युत्पत्ति र परिभाषा नारीवादका आधारभूत मान्यता र नारीवादका प्रकार उल्लेख गरिएको छ । नारीवादका प्रकार अर्न्तगत उदारवादी नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, समाजवादी नारीवाद, आमूल नारीवादको चर्चा गरिएको छ । यसका साथै नारीवादी समालोचना र नाटक विश्लेषणको नारीवादी ढाँचालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ र अन्त्यमा निष्कर्ष पक्षलाई उल्लेख गरिएको छ ।

‘नारीवाद’ फ्रेन्च शब्द ‘फेम’ बाट आएको हो । नारीवाद शब्दको प्रथम प्रयोगभूमि फ्रान्सलाई नै माने पनि यो शब्दको प्रथम प्रयोक्ताका सन्दर्भमा भने केही फरक तथ्यहरू फेला पर्दछन् । चन्द्रा भद्राले लैङ्गिक अध्ययन मा नारीवाद शब्दको सृजना फ्रान्सका चार्ल्स फ्युरर नामक राजनैतिक विचारक तथा नवशब्दकारले गरेको कुरामा सबै नारीवादीको एक मत रहेको उल्लेख गरेकी छन् । उनले फ्रान्सेली क्रान्तिको समयमा सर्वत्र समानताको चर्चा भइरहेको बेला महिलाको उन्मुक्तिप्रति सचेत भई पुरुषबाट भएको कानुनी तथ आर्थिक आधुनिकीकरणको उन्मूलन गरिनुपर्ने कुरा चार्ल्स फ्युररले सन् १८०० को सुरुतिर नै अघि सारेकोले फ्रान्समा सन् १८०० को अन्त्यतिर नारीवाद शब्दको प्रयोग प्रचलित रहेको मत प्रस्तुत गरेकी छन् । यसै सन्दर्भमा सुधा त्रिपाठीले सन् १८९२ मा अलेक्जेन्डर दुमास नामक एक नारीवाद विरोधी लेखकले रानीतिक पर्चामा यो शब्दको प्रयोग गरेको तथ्य प्रकाशमा आएको पाइन्छ भनी उल्लेख गरेकी छन् ।

यसरी नारीवाद शब्दको प्रथम प्रयोक्ताका सन्दर्भमा मतान्तर पाइए पनि यसको प्रयोगभूमि फ्रान्स नै रहेकोमा भने एकमत पाइन्छ तर नारीवाद शब्दको प्रयोग पश्चात् मात्र नारीवादी चेतना जागृत नभई सन् १८४० को दशकमै अमेरिका र युरोप दुवै ठाउँमा नारीवादी आन्दोलनको संगठित रूप प्रारम्भ भइसकेको विश्लेषकहरू बताउँछन् । अझ लैङ्गिक सन्दर्भमा नारीहरूले आफ्नो सामाजिक र राजनीतिक अधिकारको खोजी गर्ने काम पन्ध्रौं शताब्दीवाटै शुरू भई यसले एक अभियानकै रूपमा विभिन्न चरणहरू पार गरेको देखिन्छ । ती विभिन्न चरणमा नारीवादीले गरेका आन्दोलन, वैचारिक माग तथा उठाएका मुद्दाका आधारमा आज नारीवादले स्पष्ट सैद्धान्तिक मान्यता ग्रहण गरेको छ ।

पितृसत्ताको अन्त्य नारीवादको उद्देश्य भएको कारण यसको उपव्याख्या गर्नेहरू नारीवादलाई पुरुष-विरोधी पनि भन्ने गर्दछन् तर नारीवादले व्यक्तिगत रूपमा पुरुषको विरोध नगरी पितृसत्तात्मक संरचनाको विरोध गर्दछ । वास्तवमा पितृसत्ताले महिलाको शरीर, श्रम, प्रजनन, यौनिकता, हिँडडुल, विचारधारा र स्वतन्त्र निर्णयमा समेत नियन्त्रण गर्दछ । वर्तमान सन्दर्भमा नारीवाद आन्दोलन वा वैचारिक अभियानका रूपमा मात्र स्थापित नभई एक स्पष्ट सिद्धान्तका रूपमा विकसित भई विभिन्न धारामा विभाजित भएर विश्वव्यापी रूपमा सशक्त हुँदै गएको पाइन्छ । हाल यसलाई विश्वमा नारी स्वतन्त्रता, समानता र अधिकार प्राप्तिमा केन्द्रित लैङ्गिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक र साहित्यिक आदि अभियानको रूपमा लिइएको छ । यिनै कुरालाई नै यस परिच्छेदमा उल्लेख गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा **स्वास्तीमान्छे** नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानताका पक्षलाई विश्लेषण गरिएको छ । यस अर्न्तगत व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानता, पारिवारिक स्वतन्त्रता र समानता, सामाजिक स्वतन्त्रता र समानता, आर्थिक स्वतन्त्रता र समानता, लैङ्गिक स्वतन्त्रता र समानता, राजनीतिक स्वतन्त्रता र समानता र यौन स्वतन्त्रता र समानता जस्ता विषयकै आधारमा रहेर नाटकको विश्लेषण गरिएको छ । कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो इच्छा, चाहना र स्वभाव अनुसार जिउनु, हिँडडुल, घुमफिर गर्न, आफ्नो जिन्दगीको निर्णय गर्न पाउने स्वतन्त्रता नै व्यक्तिगत स्वतन्त्रता हो । आफ्नो इच्छा र क्षमता अनुसारको शिक्षा आर्जन गर्न पाउनु, राजनीतिक पार्टी, धर्म छनोट गर्न पाउनु, आफूले चाहेको जीवनसाथी रोज्नु, विवाह गर्न पाउने स्वतन्त्रता व्यक्तिगत स्वतन्त्रता हुन् । नारीलाई पनि परिवारमा पुरुषलाई जस्तै व्यवहार गरी स्वतन्त्रता, शिक्षा, हिँडडुल, घुमघाम र निर्णयको अधिकार भए नभएको अध्ययन विश्लेषण गरेर नै कुनै पनि कृति नारीवादी हो वा होइन भन्ने निक्कैलमा पुग्न सकिन्छ । सामान्यतया घरपरिवारमा नै स्वतन्त्रता र समानता छैन भने त्यस्ता नारी प्रायः पिछडिएको अवस्थामा नै हुन्छन् । तयस्तै पुरुषले प्राप्त गरेको पितृसत्तात्मक सुविधा घर बाहिर हराए तापनि त्यो घरभित्र भने त्यो जीवितै छ । घरभित्र महिला भएकै कारण महिलाले स्वतन्त्रता, समानता र सुविधाबाट बञ्चित हुनुपरेको अवस्था छ । महिलाले बढी श्रम गर्नुपर्ने, घरभित्रका पुरुषका सम्पूर्ण कामकुरा गरिदिनुपर्ने, नारी भएकै कारणले इच्छा, आकाङ्क्षा र कतिपय गर्न सक्ने काम कुरामा पनि रोकतोका लगाउने, आत्मनिर्भर बन्न नदिने, प्रेम, विवाह जस्ता कुरामा पारिवारिक निर्णय थोपर्नेजस्ता प्रवृत्तिले परिवारमा नारी स्वतन्त्रता र समानता नभएको अवस्था देखिन्छ । यिनै कुरा नै पारिवारिक विषयमा पर्दछन् । समाजमा नारी र पुरुषलाई लैङ्गिक विभेद नगरी दुवैलाई समान व्यवहार गरिन्छ भने त्यो नै सामाजिक स्वतन्त्रता तथा समानता अवस्था हो । लैङ्गिक रूपमा फरक हुँदा नारीलाई आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी गराउन नखोज्नु, पैतृक सम्पत्तिमा पुरुषको मात्र हक लाग्नु, समान काम र पेसामा पनि नारीलाई कम ज्याला र पारिश्रमिक उपलब्ध गराउनु, नारीले गर्ने घर व्यवहारका कामलाई अवमूल्यन गर्नु आर्थिक असमानता हो । यिनै कुराहरुमा नारीलाई पनि पुरुषसरहकै अधिकार दिनुपर्दछ भन्ने मान्यता नारीवादले राख्दछ ।

लिङ्गका आधारमा घर, परिवार, समाज, राष्ट्र र विश्वले नारी र पुरुषका बिचमा गरेको विभेदको कारण प्रारम्भ भएको आन्दोलनको नाम नै नारीवाद हो । यसले लैङ्गिक विभेदको समाप्तिविना समाज सुखी र समृद्ध हुन नसक्ने धारणा नारीवादले राख्दछ । त्यसैले नारी भएकै कारणले लिङ्गका आधारमा

विभेद गर्न नहुने पक्षमा पनि नारीवादले जोड दिएको पाइन्छ । यसका साथसाथै नारीवादले जबसम्म राजनीतिमा नारीले सक्रि सहभागिता जनाउँदैनन् र घर, परिवार, समाज, राज्य र स्वयम् नारीलाई राजनीतिमा अङ्कुश लगाउँछन् तबसम्म नारीले परम्परागत मान्यता, शोषण र दमनबाट मुक्ति पाउँदैनन् भने कुरालाई पनि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । त्यसैले राजनीतिक आधारमा नारीमाथि हुने गरेका विभिन्न शोषण र दमनका क्रियाकलापको अन्त्य गर्दै नारी र पुरुषलाई राजनीतिक रूपमा समान अवसर प्रदान गरिनुपर्दछ भन्ने धारणा पनि नारीवादले राख्दछ ।

चौथो परिच्छेदमा **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारी भिन्नताका पक्षलाई नै मुख्य रूपमा उल्लेख गरिएको छ । स्वास्नीमान्छे नाटकमा नारी भिन्नताका कुरालाई मुख्य रूपमा नारी सत्ता, पुरुष सहभागिता, पारिवारिक नेतृत्व, आर्थिक क्रियाकलाप, राजनीतिक निर्णय, वंशगत उत्तरदायित्व, घरव्यवहारको समायोजन, हिंसात्मक गतिविधि र सत्ता विद्रोह आधारमा नै पहिचान गर्ने प्रयास गरिएको छ । नारीवादीहरू नारीवादलाई व्यक्तिगत राजनीतिकको संज्ञा दिन्छन् अर्थात् नारीवादले व्यक्तिगत स्तरमा गरिने शोषणलाई विश्लेषण गरेर नै सार्वजनिक र राजनीतिक क्षेत्रमा महिलामाथि हुने अत्याचार र शोषणलाई बुझ्न सकिने मान्यता राख्दछ । यसरी सर्वप्रथमतः नारी पनि मानिस र एक व्यक्ति हो, त्यसैले नारीले पनि व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न पाउनुपर्छ । जहाँ व्यक्तिगत स्वतन्त्रता कुण्ठित हुन्छ, त्यहाँ अन्य सबै स्वतन्त्रताको हन्नु भएको हुन्छ । वास्तवमा वैयक्तिक स्वतन्त्रता सबै स्वतन्त्रतामध्ये प्रमुख स्वतन्त्रता हो । यसर्थ नारीवादले यस्तै मान्यता राख्दै व्यक्तिको स्वतन्त्रतामा जोड दिँदै यो नारी पुरुष दुवैले समान रूपमा पाउनुपर्ने धारणा राख्दछ । तसर्थ यस्तो मान्यता राख्ने कृति नारीवादी कृति हो । त्यसैले प्रस्तुत बुँदाका आधारमा कृति नारीवादी भए, नभएको पहिल्याउन सकिन्छ ।

प्राकृतिक रूपमा नारी र पुरुषविच शारीरिक संरचना भिन्न भए पनि व्यवहारमा नारी र पुरुषविच जुन भिन्नता छ, त्यो असमानता हो । नारी भएको कारण घरपरिवारमा छोरीलाई छोरासरह स्वतन्त्रता, अवसर र अधिकार प्रदान नगरिने, छोरालाई जस्तो विश्वास नगरिने, कमजोर, निरीह र पराश्रित सम्झी उनीहरूका क्षमता, चाहना, र अधिकारको बेवास्ता गर्ने गरिन्छ । यस्तो सामाजिक मान्यताप्रति नारीवादले विद्रोह गरी समानताको माग राख्दछ । लैङ्गिक कारणले सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, यौनगत आदि हरेक पक्षमा लैङ्गिक असमानताको कारणले भएका शोषणको विद्रोह गरी नारी अस्तित्वको खोजी चौथो परिच्छेदमा गरिएको छ । लैङ्गिक रूपमा फरक भएकै कारणले

नारीलाई आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी गराउन नखोज्नु, पैतृक सम्पत्तिमा पुरुषको मात्र हक लाग्नु, समान काम र पेसामा पनि नारीलाई कम पारिश्रमिक दिनु, बिहानदेखि नारीले गर्ने घरायसी कामलाई काम नठान्नु जस्ता क्रियाकलाप आर्थिक भिन्नताका उदाहरण हुन् ।

निर्वाचनमा महिलाहरूलाई पनि निर्बाध रूपमा भाग लिन नदिनु, राजनीतिक पार्टी चुन्न र पार्टीमा लाग्न नदिनु, नेतृत्व गर्न नदिनु महिलामाथि राजनीतिक रूपमा भएका भिन्न व्यवहार हुन् । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीमाथि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा यौन शोषण हुँदै आएको छ । सर्वप्रथमतः महिलाको शरीरमाथि नै आफ्नो अधिकार देखिँदैन । जस्तै: सन्तानोत्पादन, सन्तान जन्माउने समय र सङ्ख्या र जन्मान्तरजस्ता विषयमा महिलाको इच्छाको कुनै परवाह गरिँदैन । त्यस्तै निर्दोष नारीलाई बलात्कार गर्ने, अझ उल्टै बलात्कृत नारी नै दोषी जसरी समाजमा पिल्सिएर बाँच्नुपर्ने बाध्यता छ । बलात्कार पुरुषले गरेको अपराध भए पनि मानसिक तथा सामाजिक सजाय नारीले भोग्नुपर्ने बाध्यता छ । यस्तो यौन शोषणप्रतिको विद्रोह गरिएको कृति नारीवादी हो ।

पुरुषले बाटोघाटो, गल्ली चोक तथा अन्य सार्वजनिक स्थलमा केटीलाई जिस्काउने, यौन दुर्व्यवहार गर्न खोज्ने, श्रीमान्ले कतिपय कुरामा कुटपिट गर्ने, बाहिरफेर हिँड्दा पति र परिवारले अनावश्यक शङ्का गरी मानसिक यातना दिने, बोक्सीको नाममा कुटपिट र अमानवीय व्यवहार गर्ने गर्दछन् । यी सबै महिला हिंसा हुन् । नारीमाथि गरिने यस्ता व्यवहारहरूमा समाज तथा पुरुषप्रधान समाजले अहम् भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यिनै कुराले नै नारी भिन्नताका कुरालाई मुख्य रूपले देखाउने काम गरेका छन् ।

५.३ निष्कर्ष

बालकृष्ण सम आधुनिक नेपाली नाटकका प्रवर्तक हुन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटक उनले नाट्ययात्राको तेस्रो चरणमा रचना गरेर चौथो चरणमा प्रकाशन गरेका हुन् । यो नाटक समको मौलिक रचना हो । यसमा समले कथावस्तुको स्रोत तन्त्र मन्त्र र अध्यात्मको योगबाट लिएका छन् । समले यस नाटकमा स्वास्नीमान्छेद्वारा निर्माण गरिएको राज्यको वर्णन गरेका छन् । स्वास्नीमान्छेद्वारा शासित राज्यमा लोग्नेमान्छे सन्तुष्ट छैनन् यसकारण लोग्नेमान्छेमा प्रतिशोधको भावना पैदा हुन्छ र उनीहरू युद्ध गर्छन् । नाटककार बालकृष्ण समको **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा नारीवाद अध्ययनको शोधपत्रको निष्कर्षलाई निम्नलिखित बुँदामा प्रस्तुत गरिएको छ :

१. स्वैरकल्पनात्मक विषयवस्तु भएको मातृसत्तात्मक राज्यव्यवस्थाको चित्रण ।
२. पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाका विरुद्धमा नारी वर्गको प्रतिनिधित्व गराई मातृसत्तात्मक राज्यको कल्पना गरेर रचना भएको नाटक ।
३. नारीहरू भावनात्मक रूपमा बलियो देखाइ पुरुषहरूलाई कमजोर रूपमा प्रस्तुत गर्दै रचना गरिएको मातृसत्तात्मक नाटक ।
४. पुरुषको क्रोधी, हिंसात्मक र विद्रोही स्वभाव र नारीको कोमल भावनाको चित्रण ।
५. पितृसत्तात्मक नेपाली समाजका सीमान्तीकृत नारीको प्रतिनिधित्व गराइ उनीहरूमा रहेको धैर्य, साहस, ज्ञान, सिप, कला, क्षमा, बौद्धिकता जस्ता गुणहरूको प्रदर्शन गर्दै नारीको चित्रण ।
६. अवसर पाएमा नारीले समाजमा पुरुषसरह अधि बढ्न सक्छन् भन्ने कुरालाई प्रस्तुत गरिएका नाटक ।
७. नारी राज्यको कल्पना गरी नारीको सम्मान गर्नुपर्छ भन्ने विचारले प्रेरित नाटक ।
८. विश्वशान्तिको लागि नारी पुरुषलाई समान अवसर पाउनुपर्ने लैङ्गिक विभेदको अन्त्यको कामना गरिएको नाटक ।
९. नारीवादी मान्यता अनुसार समानता र भिन्नताबाट पुरुष र नारी सत्ताको बोध गराइएको नाटक ।

सन्दर्भसामग्री सूची

अधिकारी, बुद्धिराम (२०५९), “स्वास्तीमान्छे नाटकको कृतिपरक अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।

अधिकारी, ज्ञानु (२०६८), नेपाली समालोचना परम्परा प्रवृत्ति र विश्लेषण, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

अर्याल, भोजेन्द्र (२०६२), लैङ्गिक तथा महिलावादी अध्ययन, काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन, नेपाल ।

आचार्य, ब्रतराज (२०६६), आधुनिक नेपाली नाटक , ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

आचार्य, बलराम (२०६७), लैङ्गिक र महिलावादी अध्ययन, काठमाडौं : नेसनल बुक्स सेन्टर

उप्रेती, सञ्जीव (२०६८), सिद्धान्तका कुरा, काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६५), समको दुःखान्त नाट्यचेतना, (दोस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३८), “बालकृष्ण समसँग एकछिन”, मधुपर्क, (वर्ष १९, अंक ९ र १०), पृ. ३४-३५ ।

----, (२०५१), “समका नाट्यप्रवृत्ति” गरिमा, (वर्ष १९, अंक ५), पृ. २४८-२५८ ।

----, (२०५६), नाटकको अध्ययन, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

----, (२०६५), समको दुःखान्त नाट्यचेतना, (तेस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

----, (२०६७), नेपाली नाटक र नाटककार, (दोस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

एटम, नेत्र (२०६१), समालोचनाको स्वरूप, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

खनाल, प्रिति (२०६१), “अन्धवेग नाटकको कृतिपरक अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर काठमाडौं ।

गिरी, अमर (२०६९, अङ्क ७), “नारीवादी आन्दोलन र साहित्य चिन्तन”, गरिमा, पृ. ३३-४५ ।

गुरागाईं, राधिकादेवी (२०७१, पूर्णाङ्क १५), “स्वास्तीमान्छे नाटकमा लैङ्गिकता”, वाङ्मय. पृ. ८०-८९ ।

गौतम, कृष्ण (२०५९), आधुनिक आलोचना : अनेक रुप अनेक पठन (दोस्रो संस्क.), ललितपुर
:साभा प्रकाशन ।

गौतम, नरहरि उपाध्याय (२०६६), “बालकृष्ण समका नाटकमा पात्रविधान”, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध,
त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६), नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना : काठमाडौं: ओरिएन्टल
पब्लिकेसन हाउस प्रा.लि. ।

जोशी, रत्नध्वज (२०३७), नेपाली नाटकको इतिहास, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०५८), पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा, काठमाडौं : सामुदायिक प्रिन्टर्स
प्रा.लि. ।

त्रिपाठी, सुधा (२०६२), महिला समालोचक र नेपाली समालोचना,(सम्पा.) साभा प्रकाशन ।

----- (२०६७), नारीवादको कठघरामा नेपाली साहित्य, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

----- (सन् २०१२), नारीवदी सौन्दर्य चिन्तन, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

थापा, अशोक (२०६५), नाट्यसमीक्षा र अन्य समालोचना, काठमाडौं : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०६८), अर्थको आनन्द, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५८), साभा समालोचना (चौथो संस्क.), (सम्पा.) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बन्जाडे, प्रभा (२०७०), “प्रल्हाद नाटकमा पात्रविधान”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय
विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।

बराल, ऋषिराज (२०६७), मार्क्सवाद र उत्तर आधुनिकतावाद (दोस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बलामी, रिता (२०७२), “पारीजातका उपन्यासमा नारीवाद”, अप्रकाशित दर्शनआचार्य शोधपत्र, नेपाली
केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।

भण्डारी, पुष्पा (२०७१), “स्वास्नीमान्छे नाटकमा प्रयोगशीलता”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।

भद्रा, चन्द्रा (२०६७), **लैङ्गिक अध्ययन**. काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।

भसीन, कमला (२०६८), **पुरुष, पुरुषत्व र पुरुषवाद केही प्रश्न र विश्लेषण** (छैटौं संस्क.), काठमाडौं :
स्त्री शक्ति ।

गिरी, अमर (२०६९, अङ्क ७), “नारीवादी आन्दोलन र साहित्य चिन्तन”, **गरिमा**, पृ. ३३-४५ ।

लुईटेल, लीला (२०६०, अङ्क ८) “समका नाटकमा नारीसम्बन्धी दृष्टिकोण”, कुञ्जिनी ।

शर्मा, तारानाथ (२०५०), **सम र समका कृति** (पाँचौं संस्क.), ललितपुर साभा प्रकाशन ।

शिवाकोटी, रमा (२०५८), “नारीवादी समालोचना : एक चर्चा”, उन्नयन, पृ. ४२

सम, बालकृष्ण (२०६४), **स्वास्नीमान्छे** (तेस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, देवीप्रसाद (२०६४), **समको सुखान्त नाट्यकारिता**, काठमाडौं : एकता बुक्स, डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

श्रेष्ठ, आशा (२०७२), “बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा पात्रविधान” स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली
केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।

श्रेष्ठ, केशवकुमार र बलराम आचार्य (२०६९), **समाजशास्त्र र मानवशास्त्रमा सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरू**,
काठमाडौं : नेसनल बुक सेन्टर ।

ट्युजिज, क्रिस्टिड (२०२२), **कि कन्स्पेट्स इन फेमिनिस्ट थ्योरी एण्ड रिसर्च**, लण्डन : सेग पब्लिकेसन ।